

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

שמואל הירש ואורי כהן

מדוע אתה רואה את הקיסם אשר בעין אחיך ואינך שם לב לקורה אשר בעיניך? איך תאמר לאחיך: 'הנח לי להוציא את הקיסם מעיניך', והנה הקורה בעיניך? צבוע! הוצא תחילה את הקורה מעיניך; אחרי כן תראה היטב ותוכל להוציא את הקיסם מעינו של אחיך.

הברית החדשה, מתי, ז: 3-5

הקדמה

מטרתו של מאמר זה היא לתרום לרוויזיה בתפיסה הקרויה 'ביקורתית', שלפיה חובה לזנוח את כל מה שנעשה לפניה במחקר הסוציולוגי, מאחר שהוא נגוע באידאולוגיה המבנית-תפקודית שהיא מדעית-לכאורה ומגויסת. לפי תפיסה זאת, המחקר הסוציולוגי 'הישן' נועד מראשיתו לשמש בעיקר, אם לא רק, מכשיר מדינתי, ובתור שכזה איבד את תקפותו הביקורתית כלפי המציאות החברתית, וכל מטרתו נועדה לשרת את השליטים הפוליטיים. את הסוציולוגיה 'הישנה' נוהגים להשוות לסוציולוגיה הסובייטית הנתבעת להסכמה עם המשטר הפוליטי, ולכן נשמטת הקרקע מתחת מעמדה המדעי והיא נעשית אידאולוגיה מגויסת. לעומת זאת, הביקורתיים, שפרצו לזירה הסוציולוגית בשנות השמונים, טוענים כי להם הזכאות הבלעדית לדבר בשם הקדמה שתביא לידי סולידריות חברתית אמיתית.

במסגרת זאת נבקש לבחון את הנחות היסוד בספר מישוב למדינה של דן הורוביץ ומשה ליסק, לאור ביקורות חריפות שהוטחו כלפי כותביו ששויכו לקבוצת אנשי אקדמיה מהסגנון הישן והממסדי, שאפיונם הוא:

'ה'ישנים' אוחזים בגרסה ישראלית חד-צדדית ופשטנית של הסכסוך הישראלי-ערבי ונמנעים מלדון בעובדות שעוללות להציג באור שלילי את הצד הישראלי. הם מעין היסטוריונים-מטעם העוסקים בהצדקת התנועה והמדינה איתה הם מזדהים. ה'חדשים' החלו לפרסם בשנות השמונים, וגישתם מאופיינת בספקנות בסיסית ובאובייקטיביות מדעית [רם, 1996, עמ' 15].

בשדה ההיסטורי טוענים 'החדשים' כי קודמיהם שכפלו ומחזרו את המיתוס הציוני, והציגו רק את מקצת העובדות המתאימות לנקודת הראות הציונית, למשל בשאלות הסכסוך הלאומי

הישראלית-ערבי, המדיניות החברתית של תנועת העבודה והתרבות הציונית-עברית. מתיחות זאת ניכרת גם בשדה הסוציולוגי שבו ביטויה של ממסדיות הסוציולוגים המגויסים הוא בהסתמכותם על התאוריה המבנית-תפקודית שלפיה הסדר החברתי הקיים הוא נקודת המוצא היחידה ובדרך כלל אינו משמש, כשהוא לעצמו, מושא לבדיקה. תאוריה זאת, שטלקוט פרסונס ושל"נ אייזנשטדט הם מחשובי מנסחיה, מנסה להתוות גם בדרך מופשטת ועל-היסטורית את היחידות המבניות העיקריות המתקיימות במערכת החברתית המתגבשת סביב מוקדי פעילות מרכזיים - דת, משפחה, פוליטיקה כלכלה ועוד - ואת הקשרים האינסטרומנטליים המתקיימים בין היחידות המבניות שמשפיעים על המשך קיומה של המערכת החברתית, על תפקודה, על לכידותה ועל התפתחותה (Parsons, 1964). בד בבד מבקשת תאוריה זאת, אף ש'הביקורתיים' מבקשים להצניע זאת, להעמיד ניתוח היסטורי בעל אופי מקרו-סוציולוגי שמשמש בתובנות של הגישה המבנית-תפקודית כדי להסביר את דרך התפתחותה של החברה המודרנית מתוך דפוסים חברתיים קודמים, למשל, ניתוח המערכות הפוליטיות של האימפריות הביורוקרטיות (Eisenstadt, 1963/1993). מחקרו של אייזנשטדט ומחקרים אחרים מבקשים להדגיש הן שהנחת היסוד של 'החדשים', שלפיה יש סתירות בין שתי פרדיגמות-העל בסוציולוגיה, הפרדיגמה המבנית-תפקודית והפרדיגמה המרקסיסטית לגווניה, אינה נכונה ומוליכה למבוי תאורטי ומחקרי סתום, והן שהמחקר מישוב למדינה הוא דוגמה חשובה לניתוח היסטורי מעמיק המשתמש בתובנות של התאוריה המבנית-תפקודית.

הביקורת של 'החדשים' מתמקדת גם במתח הטיפוסי למחקר 'הישן' העוסק בכוונות ולא במעשים בניתוח תולדות הציונות. הטענה היא שמטרתם של 'הישנים' היתה להדגיש שהכוונות היו פרי הכרעות אידאולוגיות ש'המציאות' פגמה ביישומן. המחקר הישן, לדעתם, אינו מקדיש תשומת לב ראויה לשאלה כיצד עיצבו כוחות מטריאליים וגורמים אחרים גם את המעשה וגם את ההכרעות האידאולוגיות. היישוב, וגם מדינת ישראל, נחשבים יחידה סגורה שלטענת הביקורתיים היא עצמה שמרנית ונועדה לשרת את הממסד הפוליטי הקיים: 'כבאזמל מנתחים חד רם חושף, ועליידי כך מפרק, את יומרתו המתנשאת של סדר היום הפונקציונליסטי לאובייקטיביות מדעית, יומרה שמאחוריה מסתתרים האינטרסים והערכים של הסדר החברתי הקיים' (פלד, 1996, עמ' 245).

אבל חוץ מהחלפת גישת הקונסנזוס בגישת הקונפליקט, כלומר החלפת פרדיגמה מדעית אחת באחרת, ניכרת האשמה, שמישוב למדינה במרכז, שלפיה מדובר בפרשנות שקרית במודע, הרוויה צביעות רעיונית, כלפי המציאות החברתית היישובית והישראלית. לעומת הגישה התפקודית, מסתמכים הביקורתיים על מגוון של גישות תאורטיות אנטי-ממסדיות (מאסכולות שונות וסותרות, כמו הפוסט-סטרוקטורליזם ואסכולות פרנקפורט) המקלות עליהם את חשיפת האינטרסים הגלומים ביחסים הפוליטיים-חברתיים. גישות אלה גם מקלות את גיבושה של סוציולוגיה חדשה ביקורתית ורדיקלית שתכונן, בלשונו של יואב פלד, סולידריות חברתית אמיתית, על בסיס אוניברסלי, ותתפוס את מקומה של הסולידריות האתנר-רפובליקנית' ההיררכית של הציונות.

1. דגם שליטה בין רוב למיעוט לאומי. לפי דגם זה המדינה האתנר-רפובליקנית היא מדינה שבה 'הטוב הכללי' או 'הטוב החברתי המשותף' מזוהים עם קבוצה אתנית אחת. התוצאה היא דמוקרטיה רפובליקנית, ולא

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

כשהיא לעצמה, ייתכן שלאבחנה בין 'ישנים' ובין 'חדשים' הנשענת על מתח בין-דורי ועל מאבק עז על מיקום בשדה האקדמי יש תוקף וחשיבות בהתארגנות הידע ההיסטורי והסוציולוגי, ואין לדחותה על הסף ולראות בה אבחנה לא-רלוונטית, שקרית או נושאת בחובה סכנה - האשמות שהוטחו כלפיה לעתים. אבל במאמר זה אנו מציעים קריאה מחדשת במישוב למדינה בשתי רמות של דיון. האחת, שתתמקד בביקורת כלפי הנחות היסוד שבמישוב למדינה שמעידות על דרך חשיבה כולית, ומתוך כך ביקורתית, שמאמצים הורוביץ וליסק, וגם כיום, שנים רבות לאחר פרסום הספר, מעידה על פוריות תאורטית של ממש. וזאת לחלוטין לא כדעתו של מיכאל שלו (1996) הגורס שעבודתם של הורוביץ וליסק, כמו הסוציולוגיה הטרומ-ביקורתית, יוצרת ערפול בנוגע לאזורים של שוליות, אי-שוויון ודיכוי, והיא צבועה ומשוללת אתגרים רדיקליים. השנייה והעיקרית, מתמקדת במבקר מישוב למדינה. מדיון זה בביקורתם של אורי בן-אליעזר, יונתן שפירא, שלמה סבירסקי וגרשון שפיר יעלה שהחלוקה בשדה הסוציולוגי בין 'ממסדי-מגויס' ובין 'ביקורת-מדעי', שהיתה לאופנתית כיום, אינה תקפה.

א. טווח בינוני או GRAND THEORY

המחויבות התאורטית המוצהרת המוצגת בראשית ספרם של הורוביץ וליסק מישוב למדינה היא למודל התאורטי הקרוי 'תאוריות לטווח בינוני' (middle-range theories), ובלשונם: 'התיאוריות שלהן נזקקו החוקרים במחקר זה אינן בדרך-כלל תיאוריות כוללות אלא מה שמכנה רוברט מרטון "תיאוריות לטווח בינוני" המתייחסות להיבטים חלקיים שונים של התופעה הנחקרת' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 12).

רצוננו לטעון שהורוביץ וליסק לא פעלו לפי המודל שייחסו לעצמם, אלא היו מחויבים למודלים תאורטיים כוללניים, ובעיקר לתאוריית-העל המבנית-תפקודית, שהם מאמצים ברבות מהנחות היסוד של ספרם. בד בבד הם מנהלים ויכוח פורה ביותר עם הנחות אלה, כפי שהן באות לידי ביטוי קונקרטי בהתאמתן להתהוותו של היישוב היהודי במעמד של קהילה פוליטית. כמו כן נטען בדיוןנו שדווקא הגישות הביקורתיות החדשות הן המאמצות את התאוריות לטווח בינוני שהן הסיבה לפגיעה בסוציולוגיה. שכן על תאוריות אלה מתבססות התאוריות הרליטיביסטיות המעודדות עמדות ניהיליסטיות שמשא ליסק יוצא נגדן (ליסק, 1996).

בספרו *התאוריה החברתית והמבנה החברתי* (Social Theory and Social Structure) דן הסוציולוג האמריקני רוברט מרטון בהרחבה במעמדן המדעי של תאוריות סוציולוגיות (Merton, 1968). לפי מרטון, מדעי החברה אינם מפותחים דיים לעומת מדעי הטבע, ולכן

ליברלית, שבה מזהים ערכי המדינה עם ערכיו של הרוב. בדמוקרטיה בישראל, לדעת פלד, מתקיימים שני סוגי אזרחות: אזרחות רפובליקנית ליהודים ואזרחות ליברלית לערבים. רק היהודים יכולים לממש את אזרחותם בפועל ולהשתתף בהגדרת הטוב החברתי המשותף (פלד, 1993).

בשלב זה אינם יכולים לפתח תאוריות מדעיות כוללות בשאלת המציאות החברתית (Merton, 1968, pp. 50-72). לדעתו, אבות הסוציולוגיה שניסו לדון במציאות החברתית הכוללת עשו זאת כפילוסופים, ולא כאנשי מדע. כלומר הם בנו מסגרות מושגיות רחבות וטוטליות למציאות החברתית, שהתבססו על ספקולציה ועל השקפת עולם ערכית-אידאולוגית, להבדיל מניתוח מדעי קפדני. יש בכך כדי להסביר, לדעת מרטון, את השוני הפנימי העצום בין ניתוחי החברה המודרנית בקרב הסוציולוגים התאורטיקנים הקלאסיים. לכן, אם הסוציולוגיה מבקשת להסיר מעליה את המעטה הספקולטיבי והערכי ולפתח מסגרות תאורטיות מדעיות ותקפות, אזי עליה לפתח תאוריות המתאימות למציאות החברתית כפי שאנו מכירים אותה, וכפי שאפשר לבדוק אותה אמפירית. כלומר תאוריות אלה במהותן אמורות להיות תאוריות לטווח בינוני. תאוריה לטווח בינוני היא מערכת של מושגים תאורטיים המתארים מציאות קונקרטית, ובינם ובין המציאות יש התאמה חד-ערכית. תוקפה של התאמה מוכחת רק באמצעות אישוש אנליטי ואמפירי קפדני. מרטון קובע נחרצות שהתאוריות לטווח בינוני נותנות את דעתן על בעיות חברתיות שאין בהן משום טוטליות חברתית. לפי מרטון, הטוטליות החברתית היא ספקולציה פילוסופית, ואין לה מקום ומעמד במחקר מדעי. במובן זה יוצא מרטון נגד אחת מהנחות היסוד הבסיסיות של הסוציולוגיה המודרנית, שפיתח הפילוסוף הגרמני הגל, בדבר קיומם של עקרונות אידאיים המארגנים את מכלול התופעות החברתיות בתקופה היסטורית נתונה. לטענת מרטון:

Our major task today is to develop special theories applicable to limited conceptual ranges - theories, for example, of deviant behavior, the unanticipated consequences of purposive action, social perception, reference groups, social control, the interdependence of social institutions - rather than to seek immediately the total conceptual structure that is adequate to derive these and other theories of the middle range [Merton, 1968, p. 51].

תיאור זה של מושאי המחקר הסוציולוגיים, לפי גישתו של מרטון, מוציא לחלוטין מכלל אפשרות דיון במסגרות חברתיות כוללות, כמו ציוויליזציה, דת, מדינה, לאום ותהליכים היסטוריים מורכבים. מרטון קובע חד-משמעית שאי אפשר לנתח מושאי דיון אלה ניתוח סוציולוגי מדעי וכי הם, יותר מכול, סוג של ספקולציה פילוסופית.

התאוריות לטווח בינוני קובעות, אליבא דמרטון, שאי אפשר לנתח יחידות חברתיות רחבות-היקף, כמו חברה שלמה, בגלל מורכבותן העצומה ודלותם ומוגבלותם של הכלים האנליטיים שבידי הסוציולוג. טענה זאת בטעות יסודה, מאחר שהיא מניחה שאפשר לנתח את אותן יחידות חברתיות - המנותחות לשיטת התאוריות לטווח בינוני - מהמציאות החברתית הטוטלית. לעומתו, לדעתנו, אי אפשר להבין התנהגות סוטה של יחידים ושל קבוצות, בלי לקשור בין אותה התנהגות ובין מציאות חברתית רחבה. בעיות בחינוך אינן נובעות מתוך עצמן או מהמתרחש בכיתה או בבית-הספר בלבד, אלא במידה רבה מקורן הוא במערכת יחסים ענפה שבין מוסדות וארגונים מצומצמים אלה ויחסם כלפי מערכות רחבות-היקף, הדומה לאופן

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

ההתארגנות הכלכלי, החברתי והפוליטי של המדינה והחברה בכללותן. זהו עיקר הביקורת כלפי גישתו של מרטון, כלפי הניתוק, המלאכותי והכפוי ביסודו, שהוא תובע, שבהכרח מביא לידי חוסר דיוק מחמת המקטעיות שבניתוח החברתי שאינה קיימת במציאות החברתית. במובן זה אנו מקבלים את הנחותיו של הסוציולוג גיאורג לוקץ', כפי שהציגן בספר היסטוריה ותודעה מעמדית (*Geschichte und Klassenbewusstsein*) שראה אור ב-1923. לדעתו של לוקץ', הטוטליות אינה אלא 'היסוד וההנחה של המתודה הדיאלקטית'. רעיון הטוטליות או הדיאלקטיקה דורש בהתמדה מהחוקר החברתי לחפש את התהליך ההיסטורי כולו בהתהוותו, ולא כל מאורע בודד. שאם לא כן, אין להבין את המאורעות החברתיים במשמעותם האמיתית. לוקץ' קובע שהטוטליות, שלא כשיטה המקטעית-אמפירית, היא הקטגוריה האמפירית היחידה לחקר המציאות. לכך מוסיף הסוציולוג והפילוסוף הגרמני, תיאודור אדורנו (Adorno), הטוען במפורש נגד רוברט מרטון, כי אין זה מדויק לנסות ולהבין מרכיב אחד מהמציאות החברתית במנותק ובמבודד מהטוטליות החברתית. לדעת אדורנו, סוציולוג המנתק את יסודות המציאות מן הטוטליות של המציאות ההיסטורית עושה עבודה שגויה אמפירית שבסופו של דבר מביאה אותו לידי רלטיביזם מוחלט ולידי ניהיליזם מסוכן ומטעה.

אין להבין יסוד יחיד כלשהו בתפקודו אלא מתוך הבנת השלמות, אשר מהותה גלומה בתנועת היסוד היחיד עצמו. בין מערכת ופרט קיים יחס הדדי, ורק בתוך היחס ההדדי הזה ניתן להכירם. אפילו אותן המובלעות, התצורות החברתיות שאינן בנות הזמן - החביבות כל-כך על הסוציולוגיה עד שהייתה רוצה להיפטר ממושג החברה, כאילו הוא מושג בעל אופי פילוסופי מדי - אותן מובלעות נעשות מה שהנן לאו דווקא בכוח עצמן, אלא רק ביחס לשלמות השלטת, שממנה הן חורגות. יש להניח שהתפיסה הסוציולוגית האהובה ביותר היום, ה-"middle-range theory", נהגת בעובדה הזאת זלזול חמור [אדורנו, 1993, עמ' 119].

רצוננו לקבוע שהרוביץ וליסק טעו כשקבעו ששיטת המחקר שלהם שייכת לקטגוריה של תאוריות לטווח הבינוני. יחידת הניתוח המרכזית שלהם היא חברה בהתהוות. הם בודקים את החברה כולה, את המכלול, ובייחוד מתמקדים במגוון רחב של יחסים פוליטיים שהתפתחו בתוך החברה היישובית עצמה. בספרם **מצוקות באוטופיה** הם דנים במצבים שהם מכנים 'התפתחויות פתוחות כלפי העתיד, ותהליכים הנמצאים עדיין בעיצומם'. כלומר במקצת המקרים נקטו החוקרים, ובצדק, עמדה ספקולטיבית במוצהר, המכוונת לכיווני התפתחות חלופיים אפשריים של החברה הישראלית. יתר על כן, מטרתם המוצהרת בספר **מישוב למדינה** היא נרחבת הרבה יותר מתיאור היסטורי של החברה היישובית כפרמטר מצומצם בודד - בתחום הפוליטי. הגשמתה של משימה זאת מכוונת לקביעת ספקולטיביות וערכיות רבות-חשיבות, מאחר שהן יאפשרו להסביר תופעות כוללות בנוגע למדינת ישראל. 'הכרתנו היא, כי רבות מהתכונות של המבנה החברתי והפוליטי של ישראל ניתנות להסבר על רקע המשקעים ההיסטוריים של התקופה שקדמה להקמת המדינה' (הרוביץ וליסק, 1977, עמ' 9).

בעצם, טענה היסטוריוציסטית-ערכית זאת הדנה בשתי יחידות ניתוח טוטליות - יישוב ומדינה - וביחסים הדיאכרוניים שביניהן, הנפרדים לחלוטין, מחברת בין הפילוסופיה ובין המתודולוגיה של תאוריות לטווח בינוני במדעי החברה. כך, כפי שנוכח בהמשך, משתמשים החוקרים בפילוסופיה ובמתודולוגיה של תאוריות כוללניות שניתוחן הוא טוטלי, אך גם מדעי ורלוונטי למציאות החברתית.

רצוננו להציג זווית ראייה חדשה של הספר **מישוב למדינה** ולטעון שהורוביץ וליסק טוענים טענות בעלות משמעות הגליאנית מובהקת במובן הטוטלי. לגרסתם של הורוביץ וליסק, יש זיקה הדוקה בין היחסים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים שעוצבו בתקופת היישוב. יחסים אלה עיצבו במידה רבה את המציאות הפוליטית, הכלכלית והתרבותית של המדינה שקמה בעקבות תקופה זאת.

המסורת 'הקונסוציונלית' נעשתה בסופו של דבר לחלק מהתרבות הפוליטית של הישוב. היא אף טבעה את חותמה בתרבות הפוליטית של מדינת ישראל. המסורת של שיתוף-פעולה קואליציוני, תוך העדפת ההסכמיות הרחבה על עיקרון 'הקואליציה המנצחת המינימלית', באה על ביטוי בהרכב הממשלות הקואליציוניות במדינת ישראל פרט לתקופות קצרות [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 332-333].

גם מעבודותיו העכשוויות של ליסק עולה דרישה חד-משמעית לסוציולוגיה מהדפוס הטוטלי. כלומר פיתוח והתייחסות הכרחיים לתאוריית-על (ליסק, 1996). הוא מצר על המגמה לניתוח תופעות שהן שוליות מבחינה סוציולוגית, שהתפתחה בסוציולוגיה הישראלית. ביטוייה של שוליות זאת הוא ההתמקדות בנושאים מצומצמים, על בסיס ההנחה שכל מושא מחקר הוא לגיטימי, וכי יש שוויון אבסולוטי בערך הסוציולוגי של כל התופעות החברתיות. שוויון אבסולוטי זה שואב את משמעותו אך ורק מריקון הטוטליות מכל תוכן.

הגדרתנו לצמצום היא ניתוק מהטוטליות החברתית, ודוגמה לכך היא חקר המוזיקה. אפשר לחקור את המוזיקה המזרחית שנחשבת פופולרית, ולראות בה ביטוי של תופעות תרבותיות, כלכליות ופוליטיות רחבות היקף המשקפות שינוי וקונפליקט או אפילו השתלבות בחברה הישראלית. אבל כשהמחקר מתמקד במוזיקה המזרחית בניתוק גמור מתופעות אלה, גם אם נודעת לו חשיבות כלשהי, הערך הסוציולוגי שלו בטל בשישים. שהרי לשם מה קיימת הסוציולוגיה? האם כדי למנות ולספור, כדי לתאר תופעה כפי שהיא נתפסת במבט ראשון? לשם כך די בחוגים, כגון מוזיקולוגיה או היסטוריה של אזורים בתחומים אחרים, העוסקים בפולקלור ובניתוח תרבותי מסוים ומבודד.

לדעתנו, הנחת היסוד הבסיסית של הסוציולוגיה היא שהמציאות החברתית חייבת להיות מובחנת מהפסיכולוגיה, מהכלכלה ומההיסטוריה, שאם לא כן אין הצדקה לקיומה בתור תחום מדעי נפרד. לאור זאת נוסחה האקסיומה המרכזית בסוציולוגיה, שלפיה השלם, קרי החברה, גדול מסך כל חלקיו, קרי היחידים, הקבוצות, המוסדות והארגונים הפועלים בחברה. השלם הוא מהות הנוכחת גם בנפרד וגם בחלקיו. מתוך כך נוצרים יחסים דיאלקטיים הכרחיים בין השלם ובין חלקיו. אחת המטרות המרכזיות של המחקר הסוציולוגי היא להראות את

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

הנוכחות של הטוטליות בחלקיה ובמקטעיה של החברה ואת ביטויה. התעלמות מכך מעקרת את החשיבה הסוציולוגית. אבל פירוש הדבר, שממחקרים מיקרו-סוציולוגיים נדרש לתת את הדעת על השלם החברתי הרחב. יתר על כן, בתהליך עיצוב החברה נקבעים סדרים הייררכיים ממגוון סוגים שמאבקם על מקומם הוא תמידי. לכן מתבטלת ההנחה שיש שוויון אבסולוטי בתופעות החברתיות, ונעלם היסוד הרלטיביסטי והניהיליסטי מהמחקר הסוציולוגי. עמדה זאת משותפת הן לתומכים בגישת הקונפליקט, ובראשם המרקסיסטים, והן לתומכים בגישה המבנית-תפקודית. וכך, לדעתנו, נחלצה הסוציולוגיה מהגורל המשתק של הניהיליזם. תאוריות העל הללו נחלצות מסד הסוציולוגיה והרלטיביזם ומאמצות את הטוטליות. ואכן ליסק קובע נחרצות שגישת הרלטיביזם הקיצוני של סוציולוגים המכנים את עצמם 'ביקורתיים' מביאה לידי התמחות יתר ולפירוק המציאות החברתית למקטעים מצומצמים. פירוק שיש בו, מלבד הז'רגון הפוסט-מודרניסטי של אותו רלטיביזם, ביטוי לנטייה חזקה למיקרו-סוציולוגיה ובעצם לתאוריות לטוח בינוני.

ההתפתחות המדאיגה הראשונה היא תהליך הפיצול והתמחות-היתר בקרב הקהילה הסוציולוגית והפוליטולוגית הקטנה-יחסית בישראל [...] פיצול זה מאפיין את כל מרכזי המחקר וההוראה במדעי החברה בעולם, אולם הקהילה האקדמית בישראל היא קהילה קטנה ולכן הדבר מורגש בה יותר. התמחות-יתר היא אחד המכשולים הגדולים ביותר לגיבוש ולביסוס של מטה-תאוריות או פרדיגמות-על. בתנאי הביזור והפיצול נוח לכל חוקר או לכל קבוצה קטנה של חוקרים לאמץ לעצמם פרדיגמה 'פרטית' [...] 'הסוציולוגיה הביקורתית' כרוכה באופן הדוק בהתפתחות שנייה, מדאיגה אף יותר - ב'בריחה' מעיסוק בנושאים מרכזיים שהיו בעבר 'הלחם והחמאה' של הסוציולוגיה הישראלית [...] הנטייה למיקרו-סוציולוגיה פגעה קשות במחקר ובהוראה של מיקרו-סוציולוגיה של החברה הישראלית, ובמיוחד בצורך החיוני לראות את הקשרים הסמויים והגלויים בין תופעות בתחומים מוסדיים שונים [ליסק, 1996, עמ' 93].

אצל ליסק הנחת היסוד הסוציולוגית בדבר השאיפה לקבוע את מסגרת הגבולות של הטוטליות החברתית היא אקסיומטית. ואכן, כל הסוציולוגים הקלאסיים והמודרניים החשובים קיבלו אותה. ויכוח עז מתנהל בין סוציולוגים מאסכולות שונות, כמו דורקהיים, ובר, מרקס, פרסונס, האברמאס ואייזנשטדט, בשאלת היחסים בתוך הטוטליות החברתית. ויכוחים אלה הפירו את הסוציולוגיה. זכותם של סוציולוגים ואינטלקטואלים אחרים לטעון שהם דוחים את אותה אקסיומה בסיסית, אבל חובתם האינטלקטואלית והמוסרית היא להצהיר על כך בגלוי, מתוך נכונות לשלם את המחיר ולהתנתק, לא רק מדורקהיים ומפרסונס, אלא גם מובר, ממרקס ומהאברמאס, ולאמץ לעצמם תחום חדש בעל הנחות יסוד נפרדות מהסוציולוגיה.

ב. בין עומס יתר למשבר הלגיטימציה

מושג תאורטי מרכזי לניתוח החברה הישראלית שמשמשים בו הורוביץ וליסק במצוקות באוטופיה הוא 'חברה בעומס יתר', המופיע גם בכותרת המשנה של ספרם. עומס יתר מתאר

מצב של חוסר התאמה ניכר בין יכולותיה האינסטרומנטליות של החברה ובין מחויבויותיה הערכיות. כלומר על סדר יומה יש משימות רבות מכדי שהמרכז הפוליטי יצליח להתמודד עמן. כדי לחדד את המושג של עומס יתר, החוקרים משתמשים במערך מושגים מסייע של 'לחצים צולבים' ו'שסעים חברתיים ועדיניים' המעידים על מצבים של פיצול חברתי. התוצאה היא שבו-זמנית מתעוררים גם מכשולים לגיוס משאבים חומריים וגם קשיים בטיפוח המחויבות כלפי הקולקטיב. לדעתם, קל להתדרדר ממצב של חברה בעומס יתר ל'מצב בלתי-נשלט' שסממניו: איומים חריפים על קיום המסגרת הפוליטית הדמוקרטית וכן עידוד תופעות של אנומיה² חברתית.

האסוציאציה הראשונית שמעלה המושג 'חברה בעומס יתר' היא של רכב כבד שהועמס עליו משקל יתר המקשה לנהוג ולשלוט בו, והוא נעשה מסוכן. מובן שלילי זה משתלב בתאוריית העל המבנית-תפקודית העומדת על קיומם של מצבי חוסר איזון ומשבריות חברתית. מצבים אלה פוגעים בלכידות החברתית, בשעה שהמערכת החברתית שואפת לנסות ולחזור למצב של הרמוניה ואיזון – הומאוסטיזם.

בשנים האחרונות התפתחה בתחום מדעי החברה ומדעי הרוח בישראל אופנה רווחת שבמרכז טיעונה המתח בין סוציולוגיה ממסדית ובין סוציולוגיה ביקורתית. אחד ממייצגיה, אורי רם, שולל את הבסיס המדעי של עבודותיהם של הורוביץ וליסק וגורס שמדובר במחקרים 'מגויסים' שתקפותם המדעית מוטלת בספק. התנגדותו נובעת מחויבותם לתאוריה המבנית-תפקודית שנחשבת ממסדית, ולכן מחקריה ומסקנותיה הם הצדקה, אוטומטית ולא-ביקורתית, לסדר החברתי הקיים ובייחוד לפרוגרמה הציונית של תנועת העבודה, ממש כשם שהמערכת החברתית, ספרו המרכזי של טלקוט פרסונס, נחשב מסמך המצדיק את הסדר הקפיטליסטי בארצות-הברית.

מאז היווסדה כתחום מוגדר של עיון ומחקר היתה הסוציולוגיה הישראלית קשורה בטבורה לממסד השליטי, אימצה את נקודת ראותו וסיפקה לו גושפנקה אינטלקטואלית או 'מדעית' כביכול. מצב דברים זה, שהתהווה בתקופת היישוב, נמשך כמעט יובל שנים. במשך תקופה זו ראו עצמם הסוציולוגים כשותפים פעילים בתהליך הגיבוש הלאומי והעיצוב המדינתי של החברה, כפי שזה הובן על-ידי מנהיגי החברה והוצג על ידם. כיוון שכך לא פיתחה הסוציולוגיה זווית ראייה עצמאית וניבדלת, או כזו הניזונה מזיקה לקבוצות לא שלטוניות או לאוריינטציות לא מקובלות. הזיקה שבין הסוציולוגיה לממסד החלה להתפוגג רק בשנות השבעים, ורק לאחר שהממסד האמור עצמו איבד מכוחו (רם, 1993, עמ' 7).

2. אנומיה היא מצב של אי-בהירות בתחום הנורמות החברתיות. זוהי תופעה חברתית ופסיכולוגית הטיפוסית בעיקר בחברות המודרניות, כפי שהראה אמיל דירקהיים. חברות אלה ניכרות בתחרות מתמדת ואינטנסיבית בין בני האדם. ציפיותיהם ודרישותיהם מהחיים גבוהות והם נוטים בשל כך לסבול תדיר בשל הפער שבין שאיפותיהם ובין היכולת לממשן. דינמיקה זאת של שינויים מהירים מונעת את יצירתה של מערכת ערכית נורמטיבית דומיננטית וברורה המכוונת את הסוכנים החברתיים.

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

הסוציולוגים שקדמו לאורי רם נחשבים מריונטות חסרות רצון חופשי שהשליטים הפוליטיים מפעילים אותן כאוטומטים. המושלים קראו את המומחים אל הדגל, והללו התייצבו ומילאו בהכנעה את רצונם, כלומר סיפקו גושפנקה מדעית כביכול למעשיו, במחיר עיוות המידות המדעיות הביקורתיות וסטייה מהן.

לדעתנו, דברים אלה, לפחות כשמדובר במחקריהם של הורוביץ וליסק, הם טעות חמורה. נוכיח טענה זאת באמצעות השוואה בין המסגרת הקונצפטואלית של הורוביץ וליסק ובין מסגרתו של יורגן האברמאס שנחשב, בעיני אורי רם וגם בעינינו, אחד הסוציולוגים התאורטיקנים החשובים הפועלים כיום. אנו נבקש להצביע על חפיפה של ממש בין התפיסה התפקודית של ליסק והורוביץ ובין תפיסתו של האברמאס הנאו־מרקסיסט מאסכולת פרנקפורט. זהו סדק בתפיסה השטחית הגורסת שהתאוריה התפקודית והתאוריה הקונפליקטואלית סותרות לחלוטין זו את זו, ולכן אין ביניהן שום נקודות השקה. טענה זאת היתה בסוציולוגיה הביקורתית הישראלית להנחת יסוד ראשונה במעלה.

יורגן האברמאס מצביע בפתח ספרו, *Legitimation Crisis* (1973), על מושג תאורטי מרכזי – 'משבר הלגיטימציה' – שלדעתו תורם רבות להסבר המתרחש בחברות המודרניות הקפיטליסטיות. לטענת האברמאס, החברה המערבית המתקדמת, הקרויה החברה הפוסט־תעשייתית, היא חברה הניכרת במשבריות תכופה שתוצאתה היא משבר לגיטימציוני קבוע. במונחים מערכתיים, שבעיני האברמאס הם פוריים, משבר מתרחש כאשר המערכת החברתית מספקת לבעיות קיימות פחות פתרונות מהנדרש ומההכרחי, ומתעורר ספק באשר לעצם קיומה של המערכת החברתית. בהקשר החברתי־כלכלי, משבר הלגיטימציה מתעורר בגלל הפער והסתירה שבין האידיאולוגיה הליברלית־קפיטליסטית הקלאסית ובין ההתפשטות של הקפיטליזם התאגידי, המתוכנן והמונופוליסטי ועוצמתם הגוברת של מנגנוני המדינה המשתפים פעולה עם הקפיטליזם התאגידי.

לדעתנו, יש חפיפה רבה בין המושג 'חברה בעומס יתר' ובין המושג 'משבר הלגיטימציה'. שניהם מצביעים על תופעה של הצטברות מתח המאיימת על שלמותה של המערכת החברתית, בשל חוסר יכולתה של המערכת לספק את הדרישות שאת מרביתן היא עודדה וכווננה. מתיחות זאת מצביעה על מתחים בזהות הקולקטיבית, ובעיקר על סדקים במערך הפוליטי־דמוקרטי שנעשה שביר ורעוע. אמנם כל מושג נגזר מתאוריית־על שונה, אם נאו־מרקסיסטית ואם מבנית־תפקודית. אבל דווקא בזכות ראייתם העצמאית והאוטונומית של הורוביץ וליסק הם משכללים את התאוריה המבנית־תפקודית ומצביעים על מוקדי מתיחות ומשבר המאיימים על קיומה. ייתכן שהאברמאס שואב עידוד מהתרחשות משבר הלגיטימציה המקרב את רעיון השוויון במערב, שאליו הוא מחויב. לעומתו, הורוביץ וליסק חוששים מהאיום על המשך קיומה של החברה הסוציאלי־דמוקרטית כפי שהם רואים אותה. אין זה מונע את שלושת החוקרים מלכונן מערכת מושגים תאורטית עדכנית ורגישה לניתוח מאורע מרכזי שהבחינו בו. יתרה מזאת, דווקא חדות ראייתם של הורוביץ וליסק, אף שהם מתמקדים בחברה מצומצמת וקטנה, מאפשרת להם הכללה מושגית מרכזית המעידה על קיומו של השלם גם בכל אחד מחלקיו.

דעתנו היא שלא מוצדק לקיים דיון דל כל־כך בנושא הסוציולוגיה הישראלית הביקורתית, שלפיו חוקר המחויב לתאוריית־העל המבנית־תפקודית נעשה אוטומטית, ובלא ניתוח מעמיק, סוציולוג ממסדי שמחקריו אינם ראויים, והוא עצמו נחשב מרינוטה המופעלת לפי רצונם של השליטים הפוליטיים. האברמאס עצמו, שרבים מ'הביקורתיים' נתלים באילנו הגדול, מדגישים בכל ניתוחיו בנושא הסוציולוגיה המודרנית כי התאוריה המבנית־תפקודית היא תאוריה חשובה, וכי טלקוט פרסונס (Parsons), התאורטיקן המרכזי של גישה זאת, תרם תרומה מכרעת לסוציולוגיה. כמו כן טוען האברמאס, שלהשפעתה של התאוריה שפיתח טלקוט פרסונס ולמגוון התופעות שהיא חוקרת אין מתחרות בקרב תאוריות אחרות, ובכללן התאוריות הנאו־מרקסיסטיות. האברמאס אף מחדד טענה זאת וקובע שפרסונס הוא במידה רבה נאו־מרקסיסט, שלא כדימוי המקובל שלפיו, כאמור, הגישה המרקסיסטית והגישה המבנית־תפקודית הן תאוריות מנוגדות וסותרות ואין ביניהן שום נקודת השקה (Habermas, 1987, p. 297).

בהמשך לביקורתה של הסוציולוגיה 'הביקורתית' הישראלית, רווחת הטענה כלפי התאוריה המבנית־תפקודית, ולפיה למחקר המתבסס על תאוריה זאת אופי א־היסטורי וא־פוליטי, דהיינו הוא אינו עוסק במחקר ביקורתי שהוא דרך המחקר המדעית 'היחידה והאמיתית' לניתוח אושיות הסדר החברתי ומקורותיו. טענה זאת היתה לכלי ניגוח אנטי־דיאלקטי נגד מחקריהם של הורוביץ וליסק. הטענה החמורה ביותר שמועלית נגדם היא הטענה על מחויבותם לקולקטיב הישראלי־יהודי בתור אובייקט אונטולוגי, א־פריורי ומוכן מאליו. ממחויבות זאת, מוסיפה הטענה, נגזרת גישתם המגויסת לתהליך בינוי האומה הישראלית, גישה שתוצאתה היתה אובדן הניטרליות המועטה שאפשר לייחס לסוציולוגיה הישראלית בתור תחום מדעי (הרצוג, 1992; שנהב, 1995, עמ' 278-279, 315).

הטענה כאילו סוציולוג זה או אחר הוא מגויס היא טענה טריוויאלית, שנלעסה לעיפה. אם נטען שהורוביץ וליסק היו מגויסים, אפשר לטעון שאורי רם, שנהב ואחרים הם מגויסים לטובת עולם הערכים הפוסט־מודרניסטי, שנעשה מקובל באוניברסיטאות במערב. שאלת הציר כאן היא אם מחקריהם של הורוביץ וליסק נעדרים אופי היסטורי ופוליטי ורואים א־פריורית בישות הישראלית־יהודית ישות צודקת, נכונה ונטולת ביקורת מהותית. לדעתנו, מחקרים אלה מוכיחים את ההפך הגמור.

נדגים זאת באמצעות הטענה, שבספרם **מישוב למדינה** הורוביץ וליסק אינם מהססים להתמודד ולשכלל את הנחות היסוד המרכזיות של התאוריה המבנית־תפקודית על בסיס דיונם בהתפתחות ההיסטורית הספציפית של החברה היישובית והישראלית, ואינם מהססים לפתח מודל חלופי מדויק יותר לניתוח חברות בתהליכי בינוי אומה.

בספרם **מישוב למדינה** מציגים הורוביץ וליסק את תאוריית המרכז והפריפריה של אדוארד שילס. התאוריה היא בבחינת מסגרת מושגית כוללת שאותה מציעה התאוריה המבנית־תפקודית לניתוח יחסי הכוח בחברה. לפי התאוריה, בכל חברה אנושית יש מרכז ופריפריה. המרכז ממוקם באזור גאוגרפי מרכזי שבו חיות האליטות הכלכליות, הפוליטיות והאינטלקטואליות של החברה. במרכז מעוצבים הערכים והסמלים הדומיננטיים בחברה, ובו מתקבלות ההכרעות החשובות בתחומי הפעולה האנושיים השונים. מכאן שהמרכז שולט על העוצמה הכלכלית,

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

הפוליטית והסמלית של החברה ומשפיע על הפריפריה. הפריפריה היא כל אותם אזורים או קבוצות חברתיות המושפעות מהמרכז ושואבות ממנו את עולם הערכים והסמלים המעצב את התנהגותם. לכן נוצרים יחסי תלות של הפריפריה במרכז (Shils, 1975).

הפוריות של המודל מרכז ופריפריה ניכרת בשימוש הדיאלקטי והביקורתי שעושים הורוביץ וליסק. הם ראו במודל הקלאסי של שילס מודל סטטי ופשטני כשמדובר בתיאור החברה היישובית, מאחר שהוא מניח שהיוזמות לשינוי חברתי הן נחלת אליטה מצומצמת בלבד, ואילו שאר החברה נוטה לפסיביות. לדעתם, אין להנחה זאת תוקף כשמדובר בחברה היישובית והישראלית. משום כך הם פועלים לשכלל מודל זה באמצעות תוספת של פעילותם של תת-מרכזים ומרכזי-משנה המקיימים זיקה למרכז החברתי, אך שומרים על מידה זאת או אחרת של אוטונומיה כלפיו. מרכזי-המשנה מאיימים על המרכז מאחר שהם יכולים לייצר אליטות חלופיות שיפעלו במטרה להשתלט על המרכז הלאומי. כמו כן, ההשפעות על עיצובו של מרכזי-המשנה הן מגוונות ואינן בכיוון אחד דווקא, קרי מהמרכז אל מרכזי-המשנה. לדעתם, יכול להתקיים 'תחום השראה' כלכלי או ערכי בין כמה מרכזי-משנה לבין המרכז, ובו-זמנית בין מרכזי-המשנה לבין עצמם, וזאת ללא תיווכו של המרכז. נוסף על כך, ההשפעה החודרת למרכזי-המשנה מתרחבת בשל זיקה למרכזים חיצוניים שמחוץ לגבולות החברה.

שכלול שני לדגם המרכז והפריפריה מקורו בזיקה הדיפרנציאלית של מיני מסגרות חברתיות למרכז. המגזרים השונים של הפריפריה אינם מקבלים בעוצמה זהה את השפעת רעיונות המרכז, ולכן נוצר מעמם הגבולות בין המרכז ובין הפריפריה. הורוביץ וליסק מדגישים שנוצר מגוון יחסי גומלין בין המרכז ובין מגזרים וקבוצות בפריפריה, ובכללם יחסי קונפליקט, שבעבותיהם נפגמת או מתבטלת 'ההקצעה הסמכותית' של המרכז, משום שהוא מתקשה לגייס מחויבות חברתית לצורך הגשמת המטרות הקולקטיביות.

דגם משובכלל זה של יחסי מרכז ופריפריה אפשר לחוקרים לנתץ את האבחנה של קווי יתחום חד-משמעיים שיצר שילס, ולהציב במקומה רצף דינמי המושפע ממאורעות היסטוריים ושינויים חברתיים. יחסי המרכז ומרכזי-המשנה מעוצבים לפי 'שדה הסמכות', כלומר תחום ההשראה של מרכז שקבוצות למיניהן נזקקות לשירותיו או מרגישות מחויבות כלפיו במידה זאת או אחרת. חפיפה חלקית יכולה להיווצר בין שדות הסמכות של שני מרכזים או יותר, כמו בשלטון קולוניאלי. עוצמת שדה הסמכות משפיעה על מידת האוטונומיה של מרכזי-המשנה ומאפשרת את היווצרותן של מובלעות בעלות יכולת עצמאית. בהקשר זה אפשר להבחין בין תנועות צנטריפוגליות או צנטריפטליות כלפי המרכז: 'קיימים שני ממדים של מידת המרכזיות או הפריפריות של מרכזי-המשנה - הממד של ההזדקקות למרכז העוסק בהקצאה סמכותית של ערכים, וממד גיוס המחויבת כלפי המרכז. ייתכנו כמה מיני תזוזות במעמדו של מרכז-משנה כלפי המרכז' (הורוביץ וליסק, 1992, עמ' 33).

תזוזות אלה משפיעות ישירות על שיעור העומס המוטל על המרכז. אחת האפשרויות היא התפתחות של עומס יתר המאופיין בחיזוק הפונקציה ההקצאתית והחלשת הפונקציה המגייסת עד התפוררות המרכז לאחר שנוצר מצב מהפכני או אנומי.

ניתוח זה של הורוביץ וליסק מצביע על היעדר דוגמטיות, ועל נכונות להשתמש בתיאור

קונפליקטואלי, אם אכן הוא מתאים למציאות החברתית. בעצם, הורוביץ וליסק מנפצים את הדימוי ההרמוני או הקונפליקטואלי הפשטני של יחסי מרכז-פריפריה ומראים כיצד מרכזי-המשנה הפריפריאליים כפו במקרים רבים את עמדותיהם על המרכז, השפיעו עליו והיו דומיננטיים לא־פחות ממנו בקביעת סדר ההקצאות והערכים של החברה היישובית. לטענתנו, כלים תאורטיים אלה אינם יכולים להיות מובנים מאליהם, אלא הם תולדה של ניתוח היסטורי ופוליטי מעמיק ומפורט של החברה היישובית והישראלית. יתר על כן, אי אפשר לפטור מושגים ומודלים תאורטיים אלה רק בטענה שהם אידאולוגיים. כפי שהסברנו קודם לכן, הרי כל אמירה מדעית היא אידאולוגית במידה רבה, אבל חזרה על אמת טריוויאלית זאת, ושימוש באמצעי זה כדי להסביר העדפה של תאוריה סוציולוגית אחת מאחרת, גוררים את הסוציולוגיה לניהיליזם מוחלט. השאלה הנשאלת היא אם, לצד הביקורת המוטחת כלפי הורוביץ וליסק, המושגים והמודלים שהציבו לניתוח הם פוריים ומסייעים להבנתה של החברה הישראלית ומקורותיה. נוכיח זאת בפרק הבא באמצעות נסיונו של סוציולוג ביקורתי לקעקע את הנחות היסוד של **מישוב למדינה**. בסיכומו של דבר, אולי בשל חוסר בִּרְרָה שמקורו באילוף שכופות העובדות ההיסטוריות, הוא מבין את הנחות היסוד שתחילה ניסה להפריך, ומאמץן.

ג. 'דרך הכוונת' – בין אליטיזם או קונסוציונליזם?

יונתן שפירא הוא שביקר את המודל שהציבו הורוביץ וליסק **במישוב למדינה**, והעלה שאלת מפתח מרכזית - האם ביישוב היהודי בארץ־ישראל היתה מערכת פלורליסטית קונסוציונלית שחייבה משא־ומתן בין השחקנים השונים מתוך התפשרות של ממש בין התפיסות האידאולוגיות הפוליטיות, או שמא היתה אליטה שלטת, בראשותה של מפא"י, שהצליחה להכתיב ולכוון את התפתחותו של היישוב היהודי באמצעות שליטה מְרִבִּית?

שפירא טוען כי הורוביץ וליסק קובעים שהחברה היישובית היתה חברה פלורליסטית קונסוציונלית שבה היה הכוח מבוזר, והחלטות התקבלו במסגרת משא־ומתן. משא־ומתן זה התנהל מתוך מאבקים ופשרות בין קבוצות אוטונומיות בעלות השקפות עולם ייחודיות ומגובשות שחלשו על מוקדי כוח עצמאיים. במובן זה, אומר שפירא, מסתמכים הורוביץ וליסק על המודל של דייוויד רייזמן לניתוח מבנה הכוח בחברה היישובית. רייזמן גרס שבחברה האמריקנית יש קבוצות אינטרסים שונות שמצד אחד חולשות על מוקדי כוח שונים וצולבים, ומצד אחר כל אחת מהן מנטרלת במידת־מה את האחרת ובכך מאפשרת את ביזור העוצמה. מודל זה של רייזמן הוא אנטי־זהו למודל האליטיסטי שהציג מילס (Mills, 2000). לפי המודל של מילס, בחברה האמריקנית חולשת אליטת־כוח על כל מוקדי העוצמה. אליטה זאת, לדעת מילס, ושפירא בעקבותיו, מגובשת ברמה התודעתית והמוסדית, ובעיקר אפשר לתחום אותה במדויק בשדה החברתי מאחר שפעילותה הומוגנית ואחדותית ונועדה לשמר ולשעתק את כוחה. ראשית, הורוביץ וליסק אינם טוענים שעוצמתה הפוליטית של מפא"י היא שוות ערך לעוצמתו הפוליטית של גוף כלשהו או מפלגה מסוימת ביישוב היהודי. נהפוך הוא. הם מדגישים

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

שאת מרבית התפקידים החשובים ביישוב, הן במרכז והן במרכזי-המשנה, איישו אנשי תנועת העבודה, אך הם אינם נגררים לטענה הפשטנית שלפיה נובע מכאן, לוגית ואמפירית, שמפא"י לדורותיה היתה אליטה כוח מגובשת ומונוליתית.

שנית, נראה שפוריותן של ההמשגות התאורטיות של הורוביץ וליסק (דוגמת היחסים בין המרכז הלאומי ובין מרכזי-משנה, הדמוקרטיה הקונסוציונלית וקבוצות וטו) ניכרת בעבודות מאוחרות של חוקרים שכביכול משייכים את עצמם לקבוצה הביקורתית והאנטי-ממסדית. רצוננו לטעון שגם תלמידו של יונתן שפירא, אורי בן-אליעזר, כשניתח את התפתחות המיליטריזם הישראלי, מאמץ את טיעונם הבסיסי של הורוביץ וליסק בסוגיית רפיפות הכוח והעוצמה הפוליטיים של הנהגת מפא"י, בייחוד בתקופת המנדט הבריטי. בכל עבודתו משכנע בן-אליעזר למדי, באמצעות מספר עצום של דוגמאות היסטוריות, שהתקיים מתח, ויכוח וקונפליקט בין-דורי רב-חשיבות, בין הנהגה המדינית של מפא"י ובין הדור הצעיר של תנועת העבודה שפעל בתנועות הנוער, ב'הגנה' ובפלמ"ח. המיליטריזם הישראלי נוצר מתוך מערכת יחסים בין צעירים-לוחמים שהשתייכו לקבוצות מעמד צבאיות ושאפו להשיג הכרה, יוקרה והשפעה, ובין הנהגה הפוליטית הוותיקה שהשתחררה מסבך של מחלוקות פוליטיות פנימיות וניסתה לכוון את מרותה על הכוחות המזוינים שפעלו בחברה.

את צמיחתו ההדרגתית, בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים, יחסנו לשלוש סיבות עיקריות: קריאת תיגר של דור סוציולוגי, שלימים נקרא 'דור ילידי הארץ' או 'דור הפלמ"ח', כנגד הנהגה ותיקה ומתונה; התמיכה לה זכתה דרך צבאית חדשה מידי גופים מפלגתיים-תנועתיים שעשו בה שימוש במאבקם על השליטה ביישוב; וייצור התרבות של קבוצות סטאטוס צבאיות ומאבקי הסטאטוס שהתפתחו ביניהן, סביב רצונן להשפיע על המציאות [בן-אליעזר, 1995, עמ' 309].

אלא שמתברר שלעומת אורי בן-אליעזר, טען יונתן שפירא שדור ילידי הארץ היה דור צייתן, שלא ערער על סמכותו הרוחנית והאידיאולוגית של הדור המהפכני, והגביל את עצמו לאפיק הפעולה הצבאי בלבד. הדימוי המרכזי שעולה מניתוח דור ילידי הארץ הוא 'נעשה ונשמע', כלומר יש חלוקת עבודה תפקודית המתנהלת בהרמוניה ובלא מאבק בין ותיקי תנועת העבודה ובין צעיריה.

תהליך ההתבגרות בארגון הצבאי היה, לפיכך, סוציאליזציה אידיאלית למעמד הביורוקרטי. כאן הגיע לבגרות הדור שנאמר עליו שהיה 'דור המעשה', אך לא דור המחשבה, ואשר לא שאף כלל לעצמאות רוחנית. השקפת-העולם הטבעית של דור זה, ילידי הארץ שהגיעו לבגרות מאז 1936, היתה מוגבלת לנושאים צבאיים. בכל השאר לא ערערו על עליונותו של הדור המהפכני, וגם בנושאים צבאיים דבקו בעקרון המשמעת להנהגה הפוליטית של הוותיקים [שפירא, 1985, עמ' 124].

ניכרת סתירה מהותית בין התזה של שפירא ובין התזה של בן-אליעזר. בן-אליעזר, כמו הורוביץ וליסק, מניח בתזה שלו שלא היה מבנה כוח מרכזי אחד, ובוודאי לא היתה קבוצת

עילית מגובשת ששלטה בלי מצרים בכל משאבי העוצמה. לראיה בן־אליעזר מביא את המשא־ומתן המתמיד שהתנהל בין הצעירים שאיישו את המסגרות הצבאיות, ובין ההנהגה הפוליטית של מפא"י ששנים רבות ניהלה ויכוח והרגישה שנשקף לה איום פריטוריאניסטי. בן־אליעזר טוען, ולדעתנו בצדק, שניתן היה להמיר עמדות כוח במישור הצבאי ובמוסדות ובארגונים השונים מתקופת היישוב והמדינה בעמדות כוח פוליטיות וסימבוליות, שנועדו להשפיע על סדר היום הציבורי.

ד. בין אליטיזם סמכותי לשיח רציונלי

יונתן שפירא גם טוען נגד התזה של הורוביץ וליסק בסוגיית מבנה הכוח בחברה היישובית והישראלית, ונראה שאם מחברי מישוב למדינה ניכרים בעקבותם, הרי טיעונו של שפירא, מבקרים הראשון והראשי, ניכרים בסתירות פנימיות והתאמות אד־הוק השוללות במידה רבה את תוקפן המדעי.

בספרו של יונתן שפירא, **אחדות העבודה ההיסטורית** (1975), הוא מתאר את התגבשותה של אליטה פוליטית מונוליתית מקרב תנועת העבודה, וליתר דיוק ממפא"י, שהצליחה לכונן ארגון שהשתלט ביעילות על כל מוקדי הכוח בחברה היישובית ולאחר מכן להעביר שליטה זאת למדינת ישראל. אליטה זאת הצליחה לנהל את ענייניו הפוליטיים של היישוב באמצעות מכניזם של קבלת החלטות במסגרות מצומצמות ביותר, בישיבות סגורות שלא עמדו לביקורת ציבורית רחבה, ובחסימה שיטתית של הנגישות למוקדי העוצמה, שהיא שהשתלטה עליהם, גם בפני אליטות מקרב מפלגות אחרות, וגם בפני דור ההמשך שלה עצמה. כלומר ניתוחו של שפירא מתאר את היווצרותה של אליטה כוחנית שפעילותה אנטי־דמוקרטית לחלוטין, שאימצה שיטות שהזכירו את השלטון הבולשביקי בברית־המועצות. ואכן, שפירא משווה בספריו בין אליטת הכוח של מפא"י ביישוב ובמדינה ובין המפלגה הקומוניסטית בברית־המועצות ששם עברו מנהיגי מפא"י תהליך סוציאליזציה פוליטי, שלדעתו יישמו באדיקות רבה ביישוב ובמדינת ישראל (שפירא, 1975, עמ' 200-205).

בספרו **הדמוקרטיה בישראל** (1977) שפירא מעצים את טיעונו זה וקובע שתהליך שליטת האליטה הפוליטית פגע קשות בהתפתחותה של הדמוקרטיה הישראלית, שהיתה לדמוקרטיה רשמית ולא לדמוקרטיה מהותית המבוססת על הפנמה כנה של ערכים דמוקרטיים, כמו זכויות האזרח וזכויות המיעוט הערבי. גם בספרו **חברה בשבי הפוליטיקאים** (1996) קובע שפירא שהמבנה הפוליטי שהוקם בישראל עוד בתקופה היישובית היה לא־דמוקרטי מאחר שהעוצמה החברתית, הכלכלית והאידאולוגית רוכזה בידי אליטה פוליטית מצומצמת. במובן זה שפירא מצר על היעדרה של חברה אזרחית חזקה שהיתה אמורה לאזן את העוצמה שהצטברה בידיו של המרכז הפוליטי שאליטה אחת שלטה בו.

בספרו **לשלטון בחרתנו** (1989) שפירא מנתח את עלייתה של תנועת החירות לשלטון וקובע שמפלגה זאת עלתה בזכות שיח לא־רציונלי, פשיסטי, שבמרכזו פוליטיקה של כיכרות, תוצר של התלכדותם של אלה שהמערכת הפוליטית דחתה - הקשר בין ותיקי האצ"ל ובין

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

העולים החדשים בני עדות המזרח. הדיון הפוליטי שהנהיגה חירות, בראשות בגין, היה שיח סמלי שסבב סביב מיתוסים הפונים לרגש, ולא להיגיון. שיח זה הדגיש את העלאת מעמדה של קבוצה אחת והכפשתה של הקבוצה הפוליטית הנגדית.

בוויכוח על מיתוסים גם אין מקום למשא־ומתן ולפשרות. הוויכוח הוא בין טובים ורעים, בין צדיקים ורשעים, בין בוגדים ונאמנים. במקום פוליטיקה ביורוקרטית בוועדות שבהן דנים ומחפשים הסכמות תוך כדי משא־ומתן ופשרות, הופכת הפעילות המפלגתית המתמקדת לפוליטיקה של כיכרות. הפוליטיקאים הופכים את הפוליטיקה להצגה שבה הם מנסים לעורר את התלהבותו של הקהל באמצעות עולם מיתי הפונה לרגש ולא להיגיון (שפירא, 1989, עמ' 183).

בהמשך הניתוח של תנועת העבודה מתאר שפירא את חילופי השלטון בתוך תנועת העבודה בין האליטה המהפכנית ובין דור ילידי הארץ. חילופי שלטון אלה המחישו כמה הרסנית היתה פעילותה של האליטה הפוליטית, גם כשביקשה לשעתק את עוצמתה שלה, שכן בשנות שלטונה לא השכילה לשלב בתוכה אנשים חדשים מדור סוציולוגי עוקב. שילוב זה חשוב הן כדי לרענן רעיונית את אותה אליטה, והן כדי להנחיל לדור העוקב יכולת שלטונית שבלעדיה אין קיום לדמוקרטיה. כלומר, לטענת שפירא, אותה אליטה, עקב דבקותה בהסתגרות מופרזת, ניהלה פוליטיקת כוח לא־היגיונית וחסרת חזון שהביאה עליה את אובדנה שלה.

לאחר ששרידי הדור המהפכני עזבו את השלטון, בעקבות מלחמת יום־הכיפורים, נותרו ילידי הארץ לבדם. עתה בלט כישלונם כמנהיגים לאומיים, והם לא הצליחו לתפקד כעילית שלטת. ממשלתו של יצחק רבין, הראשונה המורכבת מילידי הארץ, המחשיבה במעשיה את כל התכונות של עילית מפוררת, שחבריה אינם יכולים להסכים על עקרונות ולפעול במשותף (שפירא, 1985, עמ' 146).

זהו, לטעוננו, ביטוי חריף של חוסר העקביות שנוקט שפירא, המאמץ הסברים אד־הוק. פעם האליטה של מפא"י, לפי ניתוחו, היא קבוצה לא־רציונלית ולא־דמוקרטית שאינה שומרת על ערכי הדמוקרטיה וחותרת נגדם. לעומת זאת, כאשר עולה לשלטון תנועת החירות, הוא משנה את עורו. כלומר כשנוח ערכית, הרי הפוליטיקה שהנהיגה מפא"י היא פוליטיקה רציונלית העונה על צורכי המדינה־שבדרך ומדינת ישראל. פתאום הישיבות החסויות, שהחלטות מתקבלות בהן בלא שיתוף ובלא הליך דמוקרטי ברור, הן אוסף של פעילויות ושיטות רציונליות שמעודדות מתינות, פרגמטיזם, יכולת ניהול משא־ומתן בין קבוצות, ובעיקר יכולת פשרה. בדיעבד, כאשר תנועת החירות עולה לשלטון, לאחר בחירות דמוקרטיות, שפירא קובע קביעה הסותרת קביעות קודמות שלו, ולפיה התרבות הפוליטית שהנהיגה מפא"י היתה רציונלית, דמוקרטית ועונה על צורכי השעה.

לעומת הניתוח עמוס הסתירות של שפירא, עומדת לזכותם של הורוביץ וליסק עקביות במסגרת המושגית שהם משתמשים בה לתיאור ההיסטורי פוליטי. בעיניהם, המערכת הפוליטית היישובית והישראלית היתה תמיד רציונלית וקרובה לדגם הדמוקרטי. המתח שבין המרכז

הלאומי ובין מרכזי־המשנה בתקופת היישוב מתמקד סביב חלוקת הקצאות כלכליות ועימותים אידאולוגיים חריפים. אבל הדגש הוא על הקבוצות הפוליטיות שהשתתפו במה שכונה 'היישוב המאורגן', וכן על קבוצות שהיו חיצוניות ליישוב המאורגן וידעו לפתור את חילוקי הדעות שביניהן באמצעות תהליך ממושך של משא־ומתן ופשרה. זהו הביטוי למושג 'מנגנוני ויסות קונפליקטים' שאפשר להורוביץ וליסק ניתוח של פירוק מתח הקונפליקטים ומיתונם כדי להבטיח מידה של הסכמה בחברה היישובית.

בדרך זו נוצרים כללי־משחק המונעים שימוש באלימות ומאפשרים פעולה משותפת של קבוצות שהאינטרסים שלהן סותרים אלה את אלה, אם על דרך הפשרה ואם על דרך קביעת כללי־הכרעה מוסכמים. מבחנה של סמכות לגיטימית הוא, איפוא, בין היתר, מבחן היכולת לטפל בתביעות סותרות ואינטרסים סותרים. לפיכך מהווים הקונפליקטים הפוליטיים אתגר לכל מערכת פוליטית וככל שמקור הסמכות רופף יותר, כן נעשה האתגר לחמור יותר [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 317].

כאן נכנס לדיון שיתוף הפעולה בין אליטות שונות על בסיס של מיקוח וחיפוש אחר פשרה, שהניבה את כינונה של דמוקרטיה קונסוציונלית, כלומר גיבושו של קרטל החולש על מרכז הסמכות הפוליטית בחברה. המשגות אלה, שאינן מעל הביקורת, הן עשירות ופוריות, ואינן נופלות לפח חוסר העקביות שנפל בו שפירא. בשני ממדים מתבטא עושרן של המשגות אלה. הראשון הוא ההכרה בכוחה היחסי הגדול יותר של מפא"י לעומת מפלגות ותנועות פוליטיות אחרות. השני הוא ההכרה בקיומן של ספרות פוליטיות ושאין פוליטיות, כמו יהדות התפוצות, שהשפיעו על החברה היישובית ושאָתן היתה מפא"י חייבת להתדיין כדי לבסס את עוצמתה.

לבסוף נשאל כיצד היה שפירא יכול להתעלם, למשל, מהסכם הסטטוס־קוו שנחתם עם הקבוצות הדתיות והחרדיות, ואילץ את ראש האליטה של מפא"י, שכביכול שלטה על כל מוקדי העוצמה ביישוב, להגיע לידי פשרה שמבחינתו היתה נסיגה רבת־חשיבות מערכיו. כמו כן, כיצד מתיישב ההסבר של שפירא לאותו דור בתר־מהפכני, שלדעתו ניכר בחוסר יכולת התחדשות רעיונית ואידאולוגית, עם החידוש הפוליטי החשוב ביותר של אותו דור כשחתם על הסכם אוסלו עם אש"ף והכיר בקיומה של ישות מדינית פלסטינית הזכאית לביטוי מדיני משל עצמה. כלומר דווקא הדור הבתר־מהפכני, המסורס לדעת שפירא, בראשות מנהיגיו - רבין ופרס - הוכיח שהוא דור חדשן ביחסו לבעייתיה החרפות ביותר של מדינת ישראל.

ה.1. היישוב וחברת השפע הקפיטליסטית

שלמה סבירסקי טוען נגד הורוביץ וליסק וספרם **מישוב למדינה** - שהוא בעיניו הספר המרכזי של הממסד הסוציולוגי - ששני החוקרים משתמשים בכלים ובמושגים של מדעי החברה שבאמצעותם הם מנסים לעצמם הילה של אובייקטיביות, מהימנות ושיטתיות שנהוג לייחס למדע. התוצאה היא שמתעורר הרושם, שלדבריו הוא שקרי ביסודו, של התגבשות

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

גרסה היסטורית מדעית של תקופת היישוב. סבירסקי מבקש להראות שהשימוש ביסודות המושגיים והמתודולוגיים שאימצו הורוביץ וליסק במסגרת הסוציולוגיה המגויסת והממסדית הוא רעוע ביותר מבחינה מדעית, ומבקש להציג ניתוח מדעי חלופי הנשען על מורשת מרקס והוגי אסכולת פרנקפורט. 'כתוצאה מכך, אטען, אין עבודות אלו מגיעות לכלל סוציולוגיה היסטורית של ממש, והן מהוות לא יותר מאשר נוסח שונה - מתובל במונחים מדעיים - של גרסה היסטורית מסוימת הנפוצה בישראל' (סבירסקי, 1993, עמ' 54).

נקודת המוצא של סבירסקי מתנגדת לפרשנות המושג 'אידאולוגיה' כשמדובר בהתהוות ובהתבססות הפרויקט הציוני כולו ובמהות הציונות הסוציאליסטית. הוא גורס שמרבית חוקרי היישוב ראו במושג אידאולוגיה מושג מובן מאליו, שאין צורך לתת עליו את הדעת, ולכן הביטויים האידאולוגיים נשארים בלא ניתוח ביקורתי. אבל בה בעת הוא מודה שהורוביץ וליסק במישוב למדינה הם חריגים ומציגים הגדרה רשמית למושג, ובאמצעותה מתמודדים עם שאלת התגבשות החברה היישובית. 'אידאולוגיה היא מערך של רעיונות שבאמצעותו בני אדם מציבים, מפרשים ומצדיקים מטרות ואמצעים של פעולה חברתית מאורגנת במטרה לקיים, לתקן, לעקור משורש או לבנות מחדש מציאות נתונה' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 180).

על בסיס ניתוחו וביקורתו של סבירסקי את תפיסת מושג 'האידאולוגיה' אצל קארל מנהיים, הוא מבקש להציג את עליונותה של התאוריה הביקורתית השואבת את מקורותיה מקרל מרקס, קורש ולוקין ועד הוגי אסכולת פרנקפורט. כל חשיבה, לפי מנהיים, היא אידאולוגית ומשקפת את האינטרסים החברתיים הקונקרטיים של נושאה. אינטרסים שונים במציאות יוצרים אידאולוגיות שונות שהן שמרניות במהותן. השינוי בהיסטוריה נגזר מצמיחת אוטופיות, שהן צורות חשיבה שאין התאמה בינן ובין המציאות שבתוכה הן מתפתחות. לכן, חקר התודעה האנושית אמור להתפצל לשניים, האחד לניתוח הקשר שבין אידאולוגיה מסוימת ובין נסיבות היסטוריות קונקרטיות, והשני למעקב אחר תהליך האידאולוגיזציה של האוטופיות, כלומר תהליך שבעקבותיו הן לא עוד נושאות את דגל השינוי ההיסטורי, אלא חותרות לשמרנות, תהליך הדומה לחקר הרוטיניזציה של הכריזמה אצל מקס ובר. מנהיים, לדעת שלמה סבירסקי, עיוות את תפיסתו הדיאלקטית של מרקס מאחר שביטל את היחס שבין התודעה להוויה שמכונן את האפשרות של השינוי ההיסטורי, מאחר שמקורותיה של האוטופיה נשארים מעורפלים והמעבר מאוטופיה לאידאולוגיה נחשב תהליך מכני.

האבחנה המרכזית היא זו שבין אידאולוגיה למחשבה ביקורתית, או במובן רחב יותר, בין אידאולוגיה ועבודה: בין הנסיון להציג את הקיים ככל האפשרי, לבין הנסיון להראות את האפשרי מעבר לקיים. האידאולוגיה, אם כן, משמשת כהגנה על אשר התהווה, מול אשר מתהווה, מול אשר נאבק להיוולד (סבירסקי, 1993, עמ' 57).

נבקש להעלות הסתייגות כלפי השימוש שעושה סבירסקי בפרשנות מושג האידאולוגיה באסכולת פרנקפורט, ולטעון שהוא חוטא בהפרדה בין אובייקט ובין סובייקט בהקשר היסטורי

נתון ומאשים את הורוביץ ואת ליסק במה שהוא עצמו מקיים. ביטוי מובהק לכך ניכר בניסיון כושל להתאים מושגים תאורטיים שאין בינם ובין המציאות הנחקרת שום הלימה והתאמה. לדעתנו, סבירסקי מיישם על חברה מהפכנית בראשית התארגנותה מושגים שנועדו לתאר חברה קפיטליסטית, ושלפי תאוריות אסכולת פרנקפורט נועדו לנתח חברה קפיטליסטית מאוחרת. בחברה המהפכנית מתרחשים תהליכי בינוי אומה והיא חסרה את מאפייניה של חברה קפיטליסטית, ולכן הדיון המושגי הזה אינו רלוונטי.

כידוע, אסכולת פרנקפורט תפסה מקום מרכזי בסוציולוגיה המודרנית בעיקר בזכות הניתוח הביקורתי של האשליה המתמשכת של חברת השפע הקפיטליסטית (Horkheimer & Adorno, 1947, pp. 13-23, 128-176). לדעת אנשיה, הקפיטליזם המתקדם יצר אשליה סביב סוגיית חירות האדם וזכויותיו, ולכן התמקדו בניתוח ביקורתי של מנגנוני השיווק, הפרסום והמדע שהם הגורמים המרכזיים שיצרו זיקות שקריות ולא-אפשריות בין חירות ובין כמות. 'בחברה הבורגנית שולטת הנטייה ליצור התאמה. היא עושה שימוש בגדלים מופשטים [מתמטיים] כדי להשוות את שאינו בן השוואה' (Horkheimer & Adorno, 1947, pp. 13-23, 128-176).

השימוש במנגנוני האידאולוגיה המגוונים הוא מרכזי דיו ליצור תודעה כוזבת של שפע וחירות בקרב הסוכנים החברתיים. במובן זה מתקיים מעבר מניתוח בעל אופי מטריאליסטי לניתוח בעל אופי אידאליסטי באמצעות הבלטת מרכזיותו של מושג בניין-העל אצל מרקס. בכך נקבע שבשעתוק יחסי הייצור תפקיד האידאולוגיה מרכזי לא פחות מתפקיד ההוויה הכלכלית. החדשנות של אסכולת פרנקפורט נגזרת מהניסיון להתאים למציאות את היחסים שנוצרו בין אובייקט ובין סובייקט, לאור התפתחויות היסטוריות קונקרטיות. האידאולוגיה הקפיטליסטית המאוחרת יוצרת אשליה בדבר המעמד האפיסטמי של המציאות, ומכאן חשיבותה. למשל, היא קובעת שהסדר החברתי הקפיטליסטי הוא הצודק והטבעי ביותר. ביקורת האידאולוגיה בהקשר זה היא חשיפת האשליה שלפיה העולם הקפיטליסטי הוא טבעי וצודק ומנחים אותו עקרונות מדעיים טבעיים (Geuss, 1981, pp. 12-22).

לדעתנו, סבירסקי מבלבל בין אידאולוגיה במובן התיאורי ובין ניתוח אידאולוגיה במובן הביקורתי. במובן התיאורי, האברמאס גורס שאידאולוגיה היא מכלול האמונות, הסמלים, השיטות המילוליות והלא-מילוליות המעניקות משמעות לחיים של בני האדם (Habermas, 1973). בעצם, הגדרה זאת של האברמאס דומה להפליא למושג האידאולוגיה של הורוביץ וליסק. ניתוח האידאולוגיה במובן הביקורתי הוא, בין השאר, חשיפת הבסיס האפיסטמי של המציאות שמצביעה על הפונקציות ועל האינטרסים שהסוכנים החברתיים מגלמים בהצגה השקרית של תפיסת המציאות (Geuss, 1981, p. 13). לאידאולוגיה במובן התיאורי יש חשיבות גדולה מאחר שהיא משפיעה על התנהגותן של קבוצות חברתיות ומעצבת אותה. תפקידו של הסוציולוג הוא גם לנתח את האידאולוגיה ניתוח ביקורתי. ברור שגם מנהיים וגם

3. בבסיס אפיסטמי הכוונה היא לטבעם ולתוקפם של העקרונות הלשוניים, הנורמטיביים והמוסדיים שבאמצעותם אנו רוכשים את היכרותנו עם המציאות. עקרונות אלו כוננו במסגרת הסכמות חברתיות והם נעשו פריזמה שבאמצעותה אנו מארגנים את הידע.

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

האברמאס מייחסים חשיבות עצומה לכוחם של רעיונות לעצב את פעולתם של בני אדם בתור סוכנים חברתיים, ולדעתנו התפיסה האוטופית של המציאות, שמאמצת קבוצת מהגרים יהודים מאירופה, יכולה להיות מרכזית בעיצוב החיים ביישוב. ואכן, אחת הביקורות החשובות של הוגי אסכולת פרנקפורט דנה בנטייה הרדוקציוניסטית של המרקסיזם האורתודוקסי לקשור כל תופעה חברתית למציאות כלכלית, במטרה להוכיח שבמציאות אלמנטים אידאולוגיים יכולים להיות חשובים לא פחות מאלמנטים כלכליים. הקשר הגורדי שיצר סבירסקי בין 'אידאולוגיה לעבודה' מוטל בספק.

נראה לנו שסבירסקי אינו ממלא את תפקידו נאמנה. ראשית, במקומות רבים בספרם קובעים הורוביץ וליסק במפורש שלאידאולוגיה של תנועת העבודה היה תפקיד מרכזי בתהליך כינונה של אליטה שלטונית שעשתה שימוש באידאולוגיה הסוציאליסטית והלאומית כדי לחזק ולבצר את מעמדה. האידאולוגיה, במופעה המוסדיים, נחשבת מכשיר כוחני מובהק שנועד לקדם את יתרונה ואת מעמדה של מפא"י ביישוב לעומת גופים פוליטיים מתחרים. בד בבד:

באה לידי ביטוי במנגנוני המוסדות תופעה הקשורה ב'חוק-הברזל של האוליגרכיה', והיא הפיכת המנגנון לקבוצת-אינטרס מובהקת המושפעת במדיניותה לא רק מהמטרות המוצהרות של הארגון, אלא גם מהאינטרסים הסגוליים שלה בקבוצה. התפתחות זו בתנועת-העבודה עמדה בסתירה לאידאולוגיה המוצהרת שלה שהדגישה את ערכי הדמוקרטיה הפנימית [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 153].

שנית, הסוציולוג הביקורתי חייב להתאים את הביקורת לתהליך ההיסטורי. אנשי אסכולת פרנקפורט הם הראשונים להודות שניתוח תפקיד האידאולוגיה קשור בטבורו לניתוח המציאות ההיסטורית הקונקרטית. לא בכל מקום ולא בכל מצב היחסים בין סובייקט ובין אובייקט מושגתים על ניצול כלכלי. בחברה היישובית, שבה לא היתה מציאות קפיטליסטית הניכרת בחברת שפע וניכור, היתה לאידאולוגיה שיוואה מבחוח משמעות חריגה בתהליך בינוי האומה. טיעוננו מתבסס על ההנחה כי ביסודו הדיון לניתוח החברה היישובית אינו מתמקד ומתמצא כלל ביחסים הכלכליים בין המעמדות, ובוודאי לא בתודעה הכוזבת הקפיטליסטית הנובעת מעיוותים קוגניטיביים שיוצר המעמד השליט בנוגע למציאות. השוואה כזאת היא מופרכת מיסודה ומושגים אלה אינם מתאימים לניתוח תקופת היישוב.

נקודת המוצא השגויה של סבירסקי מתמקדת בטיעון הגורף שהציג, שלדעתו התבסס על עבודתם של מרקס בתחילה, ובהמשך על הוגיה של אסכולת פרנקפורט, ולפיו הצורה האידאולוגית של המחשבה היא תוצר של החברה המעמדית שבה תפקידה של המחשבה האידאולוגית הוא לחזק את המשטר הקיים. כלומר, חובתו של סבירסקי, בטרם יתקיף את הורוביץ וליסק בטיעונים המרקסיסטיים-מטריאליסטיים, היא להוכיח שבתקופת היישוב התקיימה חברה מעמדית בעלת קווי דמיון כלשהם לחברות הקפיטליסטיות שניתחו מרקס ואנשי אסכולת פרנקפורט. יתר על כן, הוא מחויב להציג חברה מעמדית שבה קיים מאבק שהאידאולוגיה היא בו אמצעי לחיזוק 'המעמד השליט', קרי הבורגנות. נראה לנו שמעמסה זאת שסבירסקי נוטל על עצמו בשאלת החברה היישובית היא בלתי-אפשרית.

ה.2. אוטופיה ומציאות – בעיית התרגום

מושג האידיאולוגיה בפי הורוביץ וליסק הוא יותר מקביעה סתמית של הגדרה תאורטית. הם הדגישו שהאידיאולוגיה נחשבת סוג של משאב כוחני. קבוצה פוליטית המיטיבה להשתמש בו, ובייחוד במתח שבין ייצוגיה השונים של האידיאולוגיה, יכולה לצבור השפעה ועוצמה לעומת קבוצות פוליטיות אחרות. כך הם נמנעים מליפול למלכודת האידיאליסטית, שלפיה נקודת המבט היחידה לראות את המציאות החברתית היא של הגשמת רעיונות. 'היתה עדיפות פוליטית לאותן תנועות שהשכילו לטפח אידיאולוגיה מאוזנת שלא שמה דגש חד-צדדי על המימד הפונדמנטלי או על המימד האופרטיבי. בכך היה נעוץ יתרונה של תנועת-העבודה על הרביזיוניסטים מזה ועל "היישובים" מזה' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 181).

הורוביץ וליסק נעזרים בשני מושגים מרכזיים לאפיון האידיאולוגיה - הממד הפונדמנטלי והמדמד האופרטיבי (Seliger, 1970). הם בוחנים את השלכותיהם נוכח התארגנות התנועות והמפלגות ביישוב ובתנועה הציונית. הממד הפונדמנטלי הוא המטרות הסופיות שלהן חלק במערך רעיונות המושפע מלחצים בעלי זיקות אוטופיסטיות; הממד האופרטיבי עוסק ביישומי הלכה למעשה של הממד הפונדמנטלי ותרגומו לעקרונות המנחים את הפוליטיקה בפועל. בין שני הממדים יש זיקה הדוקה או, בלשוננו, השפעות גומלין דיאלקטיות, מאחר שביטוייה המובהק של האידיאולוגיה שעקרונותיה מותווים בממד הפונדמנטלי הוא בממד האופרטיבי. ממד זה עוסק בפעולות חברתיות מאורגנות שנועדו להשיג מטרות. בו בזמן המציאות, במובנה המטריאליים והכוחניים, משפיעה על עיצובו הדינמי של הממד האידיאלי.

בד בבד עסקו הורוביץ וליסק בניתוח היסטורי מעמיק של האידיאולוגיה לפי פרמטרים מגוונים, כגון ממד הזמן בתפיסות האידיאולוגיות; גישות אקטיביות ופסיביות ליחסי אדם-סביבה; אידיאולוגיות קולקטיביסטיות ואינדיבידואליסטיות. למרות זאת קובע סבירסקי נחרצות שהורוביץ וליסק שייכים לאותה קבוצה של חוקרים הלוקה בהיעדר דיון רציני במשמעות המושג אידיאולוגיה, וכי לפי גישתם הערכית, הם רואים בו מובן מאליו. לדעתנו, היבט זה של ביקורתו של סבירסקי על מחקרם של הורוביץ וליסק אינו תקף.

סבירסקי מצביע על בעיה ערכית שמתגלה אצל הורוביץ וליסק, מתערבת במחקרם וגורמת לו הטיה בת הליך התרגום מהמדמד הפונדמנטלי לאופרטיבי, מאחר ששני המחברים קובעים שמימוש הממד הפונדמנטלי נתקל לעתים קרובות בקשיים בשל משאבים ומאמצים מוגבלים. הורוביץ וליסק מדגישים שלמרות הקשיים בתהליך התרגום-יישום של הרעיונות הפונדמנטליים, כוננו בחברה היישובית מוסדות וארגונים בעלי השפעה חברתית, פוליטית וכלכלית נרחבת - הסתדרות העובדים, הקיבוץ, המוסדות הלאומיים, שפעלו במידה רבה על בסיס וולונטרי. אבל גם בזמן מימושן של פעילויות מוסדיות אלה, נתקלו המוסדות בכוחות חברתיים פנימיים וחיצוניים ליישוב שעמם נושאי הרעיונות הפונדמנטליים היו חייבים לשאת ולתת ולהתפשר, כלומר מימוש הרעיונות נדרש לויתורים ולפשרות. ולאור זאת טען סבירסקי:

אם התרגום הוא תרגום מהמימד הפונדמנטלי לאופרטיבי, הרי שהפונדמנטלי איננו הסופי, אלא העכשווי; דהיינו, שהסופי איננו אוטופיה, במובן של לא קיים במציאות, אלא מציאותי,

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

במובן שניתן לקיימו במציאות. שהרי אם אין זה כך, והסופי הוא כמות שהוא נשמע, דהיינו, מתאים לזמן הרחוק, אך לא לכאן ולעכשיו, אין כלל צורך בתרגום. נותרת השאלה מדוע הפשרות, ומה הקשר בין תרגום לבין פשרה. אם אי אפשר לתרגם ללא פשרה, פירושו לא שיש בעיות תרגום, אלא שיש בעיות ביצוע, הגשמה. מסתבר שהבעיות שבתרגום נובעות לא מכך שהמידע הפונדמנטלי של האידיאולוגיה הוא סופי, אלא מכך שיש כוחות חברתיים עם רעיונות אחרים [סבירסקי, 1993, עמ' 65].

על בסיס טיעון זה סבירסקי גוזר כי אצל הורוביץ וליסק הממד האופרטיבי מזוהה עם הצלחה, ואילו הממד הפונדמנטלי מזוהה עם האוטופי, כלומר עם חוסר המעשיות, ולכן הוא לא-מציאותי.

את הסתייגותנו מטיעונו זה של סבירסקי בדבר המתח בין הממד הפונדמנטלי לאופרטיבי, וההצלחה או הכישלון המיוחסים להם בעקבות תרגומם, אפשר להדגים בהתפתחות המרקסיזם עצמו. שהרי גם מרקס עצמו עסק בבעיית התרגום וההתאמה שבין הממד הפונדמנטלי של הרעיונות שביקש לקדם ובין הממד האופרטיבי שלהם. ולמשל, בשאלת התממשותה המתקרבת של המהפכה הקומוניסטית בגרמניה, שהיתה המדינה המתועשת ביותר באירופה ולכן המתאימה ביותר לביצוע המהפכה, קבעו מרקס ואנגלס נחרצות:

הקומוניסטים מכוונים את תשומת-לבם בעיקר לגרמניה, משום שגרמניה עומדת על סף מהפכה בורגנית, ומשום שהיא מחוללת את המהפכה הזאת בתנאים מתקדמים יותר של הציביליזציה האירופית בכלל, ועל-ידי פרולטריון מפותח הרבה יותר מזה שהיה באנגליה במאה ה-17 ובצרפת במאה ה-18; משום שהמהפכה הגרמנית הבורגנית לא תוכל להיות אלא הקדמה בלתי-אמצעית למהפכה פרולטרית [מארכס ואנגלס, 1950, עמ' 83].

והנה, בתשובתו המפורסמת לסוציאליסטים הרוסים שביקשו לדעת אם רוסיה של המחצית השנייה של המאה ה-19, בתנאיה החברתיים והכלכליים השונים כל כך מאלה שבמערב, יכולה 'להונות את הדיאלקטיקה על-ידי דילוג נועז, לפסוח על השלבים הטבעיים של ההתפתחות או למחות מן העולם על-ידי צו' (ברלין, 1974, עמ' 199) 'זיתר מרקס ויתורים הלכתיים ניכרים' (בלשונו של ישעיהו ברלין, שם) ועודד את קידומה של המהפכה הקומוניסטית ברוסיה. האם על סמך זה היה סבירסקי יכול להסיק שמרקס ראה את הפונדמנטלי כאוטופי, ומכאן כלא-מעשי ולא-מציאותי? או לחלופין, כפי שהורוביץ וליסק הציגו זאת, שהפונדמנטלי לא נעשה דווקא לא-מעשי ולא-מציאותי בשל תרגום האידיאולוגיה למסכת של צווי-עשה אופרטיביים בתנאים היסטוריים ספציפיים, אלא שיש בו ויתורים ופשרות ולעתים גם סתירות. התרגום בין הממד הפונדמנטלי והאופרטיבי, או המתח הדיאלקטי הקיים במרקסיזם, מופיע גם אצל הוגי אסכולת פרנקפורט. למשל, הם דוחים את ההתפתחות הטלאולוגית-תכליתית של ההיסטוריה. בעיניהם היא מכלול אפשרויות, ההולך וגדל לקראת הגשמה עצמית של האנושות וחירותה, אבל הדגש הוא על 'האפשרות', ולא על התפתחות סטיכית. מכאן הם מתחילים בפרויקט מחקר ממושך ובו ביקשו להראות כיצד הקפיטליזם משעתק את עצמו ומתמודד עם נטיותיו המשבריות, מתוך שימוש מתוחכם בשיטות הקשורות בבניין-העל. אחת

מאותן שיטות היא ההצגה נטולת האידאולוגיה של המדע שלפיה המדע מסוגל אובייקטיבית לפתור בעיות חברתיות. בכך הם לא טענו שהרעיון הסופי של חברה נטולת מעמדות בטל, אלא ניסו דיאלקטית להראות את המורכבות בניסיון ליישמו.

שאלת התרגום בין הממד הפונדמנטלי לאופרטיבי נשאר שאלה מרכזית ומהותית בשיח המרקסיסטי, הנוטל לעצמו חירות ויצירתיות מחשבתית לשכלול ולהתאמה של הרעיונות הראשוניים למציאות מורכבת ודינמית. אם כן, מהו חטאם החמור של הורוביץ וליסק? האם משום שהם חוקרים מהגרים יהודים המגיעים לארץ־ישראל ואתם מסגרות אידאולוגיות ורעיונות ברמות שונות של גיבוש, שבעקבות מגעם עם המציאות המורכבת הם מתרגמים אותם לפיה, אם בהצלחה ואם לא? האם מחפש סבירסקי במחקריו התאמה מוחלטת בין הרעיונות ובין המציאות החברתית, באותו מובן שהרעיונות חייבים לשקף מציאות חומרית נתונה? אם כן, סבירסקי סוטה מהפרוגרמה ומעקרונות החשיבה הדיאלקטיים נוסח לוקין' ואסכולת פרנקפורט שכאשר ניתחו את הקפיטליזם המאוחר הדגישו את החשיבות של האידאולוגיה בשעתוק המבנה החברתי־כלכלי, וכמעט שלא דנו בתחום שמרקס כינה הבסיס הכלכלי.

ה.3. אחדות הניגודים בהיסטוריה היישובית

טיעון אחר שמחליש את הסתייגותיו של סבירסקי כלפי עבודתם של הורוביץ וליסק הוא שבמחקרם מתקיים היסוד הדיאלקטי ביחס שבין 'המציאות' ובין האידאולוגיה. וזהו ביטויים של שני ממדים אלו של המציאות החברתית: 'המימד האופרטיבי גם הוא אידיאולוגיה מפני שהוא מתייחס לפעולה חברתית מאורגנת ולמערך של רעיונות המשפיע עליה' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 181).

כלומר, הורוביץ וליסק מכירים בקיומם של רבדים שונים במציאות המשפיעים ומושפעים הדדית. תרגומה של האידאולוגיה שייבאו המהגרים היהודים לארץ־ישראל מכונן מציאות החוזרת ומשפיעה רפלקטיבית על כינונה המתמשך של האידאולוגיה במובנה הפונדמנטלי. במובן זה יש הכרה בקיומה של דינמיקה בלתי־פוסקת המחייבת תהליך תרגום מתמיד, בשעה שהתרגום המעשי, בנקודות זמן מסוימות, משפיע על האידאולוגיה ומשנה אותה בנקודת זמן מאוחרת יותר. היחסים הדיאלקטיים הנוצרים בין הממד הפונדמנטלי לאופרטיבי יוצרים שיח של תרגום והתאמה מתמידים בין התאוריה ובין הפרקסיס.

יתרה מזאת, אמנם הורוביץ וליסק אינם משתמשים במערך המושגים המרקסיסטי, העדפתו של סבירסקי, אבל בפועל הם מושפעים מהנחת יסוד הגליאניט־מרקסיסטית בדבר קיומה של התנועה הדיאלקטית ברוח האנושית, השפעה הניכרת בנסיונם לחשוף את העיקרון המאחד להתהוותו של היישוב היהודי. עיקרון זה מתבטא במאמציהם לחשוף את המתח שבין הדחף האידאולוגי של התנועה הציונית ובין היישום והתרגום של אותו דחף לפרקסיס החברתי. להנחה זאת ניתן ביטוי פעמים רבות בעבודתם.

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

הקמתה של חברה מן המסד לא יכולה היתה להתבסס על אידיאולוגיה השמה דגש חד-צדדי על המימד הפונדמנטלי. בכך נבדלה הציונות מהתעוררות של תנועות משיחיות הקשורות בארץ-ישראל, אשר נשאו אופי של תנועות מיליטאריות. לתנועה הציונית המודרנית היתה מלכתחילה אידיאולוגיה בעלת דגש אופרטיבי חזק [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 181].

הפילוסוף הגרמני, גו"פ הגל, שביקש לבחון את ההקשר ההיסטורי שבמסגרתו עוצבה הפילוסופיה, טען שהקטגוריה המהותית לבחינתה של המציאות החברתית מתקיימת בחשיפת עקרון האחידות - הקשר הפנימי של עיצובי הצורה למיניהם שבתהליך היסטורי נתון מתקיימים בדת, באמנות, במוסר, וגם במסחר ובתעשייה. לגרסתו, מתקיים עיקרון אחד המגולם במגוון היבטים של המציאות החברתית, וחשיפתו היא מטרתו של איש הרוח וחוקר החברה.

התפתחות הרוח היא מהלך התקדמות אחד - עקרון אחד, אידיאה אחת, אופי אחד, והוא הוא המגיע לידי ביטוי בעיצובי הצורה למיניהם. לזאת אנו קוראים רוח-הזמן. רוח זאת אינה משהו שטחי, משהו הנקבע קביעה חיצונית; יש להכירה לא מתוך התכונות החיצוניות הקטנות, אלא מתוך עיצובי-הצורה הגדולים. הפילוסופיה היא אחד מעיצובי-הצורה האלה, כלומר, היא קיימת בעת ובעונה אחת עם דת מן הדתות, עם חוקת-מדינה כלשהי, עם אומנות, מוסריות, מדע וכו' [הגל, תש"ן, עמ' 107].

המרכז בחשיבה ההגליאנית הוא הדגש על עקרון הכוליות (הטוטליות) שהוא קטגוריה אמפירית מרכזית לבחינתה של המציאות. בכוליות מומנטים רבגוניים שלמראית עין יכולים להיחשב סותרים זה את זה סתירה גמורה, אנטונימים זה לזה. אלא שבעצם אותם מומנטים משלימים זה את זה ויוצרים תנועה דיאלקטית אחת. הגל, בפנומנולוגיה של הרוח, הדגיש את התפתחות התודעה העצמית מתוך התודעה. בשלב הראשון יש בתודעה רק התייחסות לאני, בשלב המאוחר יותר חלה תנועה אל עבר יישומה של התודעה העצמית שנעשית אובייקט של עצמה וכוללת את האחר. כלומר, כשהיא מתבוננת בעצמה היא כוללת את עצמה בתור 'אחר' להתבוננותה (קליין, 1978). כך הדגים הגל את הדינמיקה של התהליך ההיסטורי ושל הקשר בין המשגה שאנו משתמשים בה ובין אותו תהליך.

המרקסיזם הלא-אורתודוקסי של המחצית השנייה של המאה הדגיש פן שנעלם מעיני סבירסקי, ולפיו ייחודו של המרקסיזם אינו בקביעת עליונות הספירה הכלכלית ומציאת הקשר 'החיצוני', בלשונו של הגל, בין 'אידיאולוגיה לעבודה', שכן אז היה הדיון המחקרי נעשה סוג של 'מדע בורגני' - רדוקציוניסטי ופוזיטיביסטי. המרקסיזם הביקורתי הוא היוצא מנקודת ראותה של הכוליות ההיסטורית הדיאלקטית.

הורוביץ וליסק מצליחים להיחלץ ממלכודת 'המדע הבורגני' האמפיריציסטי והרדוקציוניסטי, המדגיש שהמקטעיות ההיסטורית קודמת לטוטליות החברתית (ובעצם הם נחלצים כך ממלכודת התאוריות לטווח בינוני). שכן במחקרם מישוב למדינה הם נותנים את הדעת למספר רב של רבדים במציאות זאת, שהם מנסים לצרפם יחדיו באמצעות אחדות המומנטים, קרי רוח הזמן, הניכרת במגוון עצום של תופעות היסטוריות החודרות לכל ההיבטים של תהליך התהוותו של היישוב היהודי לכדי קהילה פוליטית.

לדוגמה, גישתם של הורוביץ וליסק בנושא הסכסוך הערבי-יהודי שנחשבת נקודת התורפה המרכזית בטיעוניהם בעיני רבים ממבקריהם, משום שלדעתם הורוביץ וליסק אינם מכירים בקיומה של לאומיות ערבית לגיטימית בארץ-ישראל. לכן מודבקת להם תווית של מגויסים לטובת אתוס פשטני של לאומיות יהודית שאינה מכירה לא באחר שעמו היא מתעמתת, ולא בתביעותיו. אבל, בעצם, כשהם דנים בשאלה הערבית, הורוביץ וליסק מציגים מסכת טיעונים שלמה בזכות תביעותיה המוסריות והצודקות של הלאומיות הפלסטינית. ובלשונם של המחברים: 'לראות את המתח בין הציונות ללאומיות הערבית כהתנגשות בין שתי טענות זכות סובייקטיביות' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 200). מניסוח זה עולה, שהורוביץ וליסק מבינים שהתפיסה האידאולוגית שמנסים להדביק להם היא מופרכת. תפיסתם עומדת נחרצות בסתירה לתפיסה של 'ארץ בלא עם לעם בלא ארץ' (ישראל זנגוויל), אלא מכירה בקיומו של אחר לאומי, בעל זכות תביעה על הארץ, שאינה נופלת מזכות התביעה של היהודים. לא לחינם הם מצטטים את חיים וייצמן שראה בסכסוך עם הערבים הפלסטינים ובתביעותיהם מתח בין 'צדק לצדק'.

ו. קולוניאליזם יהודי?

לדעת הורוביץ וליסק התקיימה בארץ-ישראל עד קום המדינה כלכלה דואלית; טענתם נסמכת על כך שבין שתי הקבוצות, הערבית והיהודית, התקיימו יחסי גומלין כלכליים שהיו מצומצמים למדי ולא-סימטריים והוסיפו והצטמצמו בתקופה שלאחר המרד הערבי בשנים 1936-1939:

דומה שהנתונים לגבי ארץ-ישראל המנדטורית מבטאים יחסי-גומלין כה מצומצמים שיש מקום להניח, כי הם משקפים לא רק התנהגות הנובעת משיקולים כלכליים, אלא גם את מערכת הלהצים הפוליטיים לבידול בין שני המשקים. בלי הנחה זו קשה להסביר את ההיקף המצומצם של יחסי-גומלין בין שני המשקים כפי שמלמדים נתוני התפוקה והתשומה של המשק היהודי ביחסיו עם המשק הערבי. אפשר, איפוא, לראות את ההבדלות בתחום הכלכלי בבחינת גלישה של התחום הפוליטי לתחום הכלכלי [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 40].

לעומת זאת, גרשון שפיר הציג תזה ולפיה יחסי יהודים-ערבים החלו לובשים צורה קולוניאלית מובהקת כבר בתקופת המייסדים - 1882-1914 - קרי בשלבים הראשונים של הגירת היהודים לארץ-ישראל, עוד בתקופה העות'מאנית המכונה תקופת העליה הראשונה והשנייה.

הספר מנתח את העימות בין העלייה הראשונה לעלייה השנייה על גישותיהן השונות לאוכלוסיה הערבית כמאבק בין גרסות חלופיות של קולוניאליזם. האסטרטגיה של העלייה השנייה אפשרה את הקמתה של מדינת ישראל, אך בד בבד גרמה להחרפת הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל [שפיר, 1996].

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

הפריודיזציה של תקופת היישוב, לפי שפיר, רואה בתקופת העליות הראשונה והשנייה תקופה פורמטיבית חשובה שקבעה את דפוסי ההתארגנות של היהודים למול הערבים בארץ-ישראל. בתקופה זאת עוצבו מודלים קולוניאליסטיים של התיישבות יהודית, מודלים של מהגרים שהגיעו זה מקרוב והשתלטו על שוק האדמות והעבודה. הסממאות של 'כיבוש העבודה' ו'עבודה עברית' היו שיטות חברתיות שנועדו להרחיב את השליטה מתוך דחיקה, גירוש והגבלות אחרות שהטילו היהודים על הערבים. לדעתו של שפיר, היו שני מודלים בסיסיים של התיישבות קולוניאליסטית שהונהג בה שוק עבודה מפוצל, שבמסגרתו נהנו היהודים משכר עבודה גבוה, ואילו הערבים - משכר נמוך. הדגם הראשון היה קולוניות המטעים - מודל שמימשה העלייה הראשונה ועשתה שימוש נרחב בכוח האדם הזול של הערבים. המודל השני היה התיישבות טהורה - דהיינו, המתיישבים החדשים, אנשי העלייה השנייה, שאפו להקים יישובים המבוססים על טוהרת העבודה העברית ולדחוק לחלוטין את רגלי הערבים המקומיים. שפיר טוען שהמתח בין שני דפוסי הקולוניאליזם בתקופות אלה הוא שעיצב במידה רבה את החברה היישובית ואת מדינת ישראל לפי אתוסים של התיישבות, של מיליטריזם, של קשר בין דם לאדמה. שפיר כורך יחדיו את ההתעלמות ממצוקתם של הערבים בתור מיעוט לאומי במדינת ישראל ומן הבעיה הפלסטינית, גישה שמקורה הן ביחס של המתישבים היהודים אל ילידי הארץ הערבים והן בהתעלמות של מדעי החברה הישראליים מאותה קולוניזציה של התיישבות טהורה (Shafir, 1989).

ראשית, ראוי להדגיש, כי גם לפי שפיר האדמות היהודיות נרכשו בכסף מלא מידי הערבים בתקופה העות'מאנית ולאחר מכן, בתקופת המנדט הבריטי, בניגוד מוחלט לדפוסי הקולוניזציה שאליהם משווה שפיר את ההתיישבות היהודית. האדמות נרכשו כחוק, מרצון חופשי של הצדדים לאחר משא-ומתן חופשי. עובדות אלה מבטלות (או מצמצמות) במידה ניכרת את עוצמת הטיעון של שפיר, ולפיו גורם בעל עוצמה צבאית וטכנולוגית עדיפה קיפח את הצד הערבי ודחק את רגליו. בשל העובדות גם קשה לקבל את ההשוואות ההיסטוריות-קולוניאליסטיות שלדעתו תאמו את ההתיישבות הציונית. האם התנהל משא-ומתן ענייני וחופשי בין המתיישבים הבורים בדרום-אפריקה ובין השחורים, או בין הלבנים ובין אינדיאנים בצפון אמריקה או בין המהגרים הלבנים באוסטרליה ובין הילידים? אם היה שפיר מביא עדויות על גזל שיטתי של הערבים הפלסטיניים בידי המהגרים היהודים בתקופה העות'מאנית, על נישול שהגיע לממדים נרחבים, אזי הדרך לביסוס טיעונו היתה פתוחה. אלא שלא כך היה.

שנית, היהודים קנו את האדמות בתקופה שבה השלטון המרכזי, העות'מאני, היה שלטון שפיקח מקרוב הן על ההגירה והן על רכישת האדמות בארץ-ישראל, ולעתים קרובות אף הקשה לבצע זאת, כדי להגן על האינטרסים של הקבוצה הערבית. היהודים נחשבו במידה רבה לגורם בעל פוטנציאל חתרני. לשיאו הגיע תהליך זה כשבימי מלחמת העולם הראשונה הוגדרו היהודים בתור גורם עוין לאימפריה העות'מאנית ונאלצו להתמודד עם נישול, גירוש והפקעת אדמות שיטתיים. לעומת זאת, בהשוואותיו ההיסטוריות מצייין שפיר התיישבויות קולוניאליסטיות שבהן השלטון המרכזי, אם היה שלטון שכזה כלל ועיקר, סייע חד-צדדית למהגרים, בדרך-כלל הלבנים, לרעת הגזעים האחרים. לא נראה שטיעון זה תקף כשמדובר

ביחסו של השלטון העות'מאני כלפי יהודים. כלומר, השוני בין תופעות הקולוניזציה בארצות-הברית, באוסטרליה ובדרום-אפריקה ובין ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בולט למדי. שליטת, אשר לחלוקת הזמנים של שפיר. לטענתו, בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, תקופת המייסדים, נוצרו הדפוסים שהשלכותיהם ניכרות עד ימינו. לדעתנו, היישוב היהודי בסופה של מלחמת העולם הראשונה ניצב לפני 'ריסוק עצמות' מוחלט שניכר בנסיגה דמוגרפית חמורה, בשפל כלכלי חמור, בחוסר אונים חברתי ובהיעדר גיבוש פוליטי. במובן זה מקובלת עלינו העמדה שהתשתית הכלכלית, הפוליטית, התרבותית והחברתית, שהיתה המסד להקמתה של מדינת ישראל, נוצרה בתקופת המנדט הבריטי, ובעיקר בזכות קבוצות המהגרים שהגיעו בין שתי מלחמות העולם. שפיר אכן מודה שגם לו היה מדובר בהתיישבות קולוניאליסטית, הרי היא לא היתה מודעת לעצמה וחסרה במידה רבה את ההכרה במטרותיה שהיו מעורפלות.

במהלך שלושים השנים הראשונות להגירה ולהתיישבות הציוניות, שהן מוקד העבודה, לא פיתחו העלייה הראשונה והעלייה השנייה מיתוס עקבי של הערבי. האידיאולוגיזציה של הציונות, ובעיקר של הציונות של תנועת העבודה והשלכותיה, באו לעולם בעקבות מלחמת העולם הראשונה והנחילו לדורות הבאים מערך נפשי אידיאולוגי [שפיר, 1996, עמ' 248].

אם כן, האין זה עדיף, כפי שנהגו הורוביץ וליסק, להתמקד בתקופת המנדט הבריטי שבה התגבש הלכה למעשה אותו מערך נפשי אידיאולוגי ומצא את ביטויו הפוליטי? רביעית, שפיר טוען שהקמת ההתיישבות הקומונלית ששיאה היה הקיבוץ יש בה ביטוי לשיטה קולוניאליסטית, ובלשונו, מתודולוגיה של התיישבות טהורה הנקיה מילידים ערבים. עם שיטה זאת נמנית אידיאולוגיה התיישבותית שייבאו מחוץ לגבולות ארץ-ישראל אגרונומים מהמשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, ובראש ובראשונה ארתור רופין ואהרון אופנהיימר. יישומה של אותה אידיאולוגיה התבטא בהקמתן של חוות לאומיות על אדמות שקנתה ההסתדרות הציונית וניהלו אגרונומים מומחים. העובדים היהודים היו חניכים במסגרת תהליך הכשרתם לעבודה חקלאית. בשלב מאוחר יותר הועברו סמכויות רבות יותר לפועלים היהודים, עד שבסופו של התהליך הם קיבלו, בתנאי חכירה מסוימים, שטחי אדמה שעליהם יכלו להקים יישוב, ולנהלו בעצמם. כך, למשל, הוקמה קבוצת דגניה על אדמות אום ג'וני שליד הכינרת (Shafir, 1989, pp. 146-186).

לדעת שפיר, שלושה גורמים מעורבים באותה שיטה קולוניאליסטית של התיישבות טהורה: ההסתדרות הציונית הרוכשת את האדמות בכסף מלא ובהסכמת בעליהן הערבים; המשרד הארץ-ישראלי מיסודה של ההסתדרות הציונית; והמהגרים בני העלייה השנייה. כדי שתקום התיישבות יהודית נפרדת בארץ-ישראל, שלא תזדקק לעבודתם של הערבים, עבודה זולה ושכירה, יובאו מחוץ לארץ ההון והאידיאולוגיה ההתיישבותית. המטרה היתה, בסיכומו של דבר, שהכלכלה היהודית תופרד מהכלכלה הערבית.

אין אנו מבינים במה טיעון זה סותר את הנחותיהם של הורוביץ וליסק בנוגע למאמץ הציוני לביסוסה של כלכלה דואלית. נראה לנו כי דווקא המאמץ לצמצם את נקודות החיכוך

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישור למדינה

בין שני המשקים, שהחל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה והיה אסטרטגיה ציונית, מבטא ניסיון לכונן דפוס אידאולוגי דומיננטי של המהגרים היהודים. לפי דפוס אידאולוגי זה, כוון המאמץ בשלביו הראשונים נגד יחסים קולוניאליסטיים של ניצול ושל תלות התואמים את הדגם התאורטי הקולוניאליסטי (מדינה אימפריאליסטית כובשת אזור או חבל ארץ לשם ניצול אוצרות המקום או כדי לפתח שוק לסחר ולהון, מתוך שלילת עצמאותם המדינית של תושבי המקום). אפשר, כמובן, לטעון שעצם ההגירה של היהודים לארץ-ישראל, בתור נתון, היא בבחינת עוול משווע לערבים. אלא שכל מפעל של בינוי אומה המשלב הגירה הוא, מעצם יסודו, קולוניאליסטי ומעורר חיכוך עד כדי סכסוך בין הילידים ובין המהגרים. אבל כשמדובר בהתיישבות הציונית, בתקופה העות'מאנית לפחות, נכפו עליה כללי התנהגות, אם מרצון ואם בכפיית השלטון העות'מאני, שמנעו את התפתחותו של דפוס קולוניאליסטי שכזה.

חמישית, לדעתנו לוקה שפיר ברדוקציוניזם היסטוריוצייסטי, שביטויי החריף הוא בהנחה הגורסת שגרעינה של מדינת ישראל הוא בתקופה הראשונית ביותר של היישוב הציוני. בתקופה זאת היה אותו גרעין התיישבותי חלש ועמד על כרעי תרנגולת לפי כל קנה מידה היסטורי. שפיר פורש תזה מקיפה, ולדעתנו במידה רבה חלולה, וטוען שבעצם בינוי האומה היהודית, על מוסדותיה ועל עוצמתה, החל באותה תקופה. בכך הוא מניח את קיומה של לינאריות היסטורית המתפתחת סטיכית עשרות שנים לאחר מכן, ובלא הסבר של ממש. שפיר מבטל את האפשרות שחל שינוי ניכר מתקופת היישוב ועד תקופת מדינה, וזאת בלא הצדקה אמפירית לאותו רצף שהציג בין תקופות אלה. זכותו של שפיר לאמץ דגם של פילוסופיה היסטוריוצייסטיה המניחה שהכרח הוא שבזרע מגולם העץ. חובתו של החוקר להציג ברורות את הנחות היסוד שלו, ולא לנסות להסתירן על בסיס פילוסופיית מדע אמפיריוצייסטי.

לסיכומו של פרק זה נציין שאורי רם ויואב פלד, ממבקריו של אבי הסוציולוגיה התפקודית בישראל, ש"נ אייזנשטדט, מגלגלים על פרשנותו האידאליסטית בדבר הקשר בין ההיסטוריה היהודית ובין החברה הישראלית, קשר שאייזנשטדט ראה בו הכרח במובן ההגליאני של התפתחות רוח הזמן, מתוך בחינת מופעיה השונים במהלכה של ההיסטוריה. 'ברייחתו של אייזנשטדט מהרציונליזם האוניברסליסטי של הגישה הפונקציונליסטית אל נבכי פרשנותו האידיאליסטית להיסטוריה היהודית [...] ניסיון להבין את החברה הישראלית כאפיזודה של ההיסטוריה היהודית' (פלד, 1996, עמ' 243).

הביקורת הבסיסית של פלד ורם היא על קפיצות הזמן הממושכות המבטאות ניסיון למצוא את חוט השני השזור בהיסטוריה היהודית עד ימינו, שלדעתם יש בהן משום פרישת טענות בנאליות או מעורפלות שאי אפשר לאששן אישוש אמפירי דקדקני. בכך החמיץ, לדעתם, אייזנשטדט את ייחודה של החברה היהודית והישראלית ואת התפתחותה בתנאים של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, והם ראו בזה כשל מחשבתי בוטה (פלד, 1996; Ram, 1995).

אנו טוענים נגדם באותה תקיפות שטענו נגד עבודתו של שפיר. פלד ורם, כמו שפיר, מתעלמים במובהק מהגישה הרואה במדינת ישראל של היום, על מוסדותיה ומורכבותה העצומה, סוג של התפתחות שתחילתו בסוף המאה ה-19 עם העלייה הראשונה. הרי גם זהו ניסיון

להסביר תהליכים רחבי היקף המאפיינים את החברה הישראלית העכשווית על סמך ההתיישבות היהודית בתקופת העלייה הראשונה והעלייה השנייה וגלישה לעבר טענות בנאליות או מעורפלות ובלתי ניתנות לאישוש אמפירי דקדקני. מתברר שהבחינה בסוציולוגיה הביקורתית היא לפי האסכולה הסוציולוגית שאליה משתייך החוקר, ולא לגופו של עניין. כאשר חוקר 'ממסדי' מציג פרשנות היסטוריוציסטית למציאות היהודית, זהו כשל מחשבתי בוטה. לעומת זאת כאשר חוקר 'ביקורתי' מציג פרשנות היסטוריוציסטית למציאות היא נחשבת לגיטימית אך ורק משום שפרשנות זאת תואמת את עולמם הערכי והפוליטי של 'הביקורתיים'.

ז. המעבר מיישוב למדינה – 'טיפוס אידאלי'

עבודתם של הורוביץ וליסק בספר מיישוב למדינה משתמשת בכלי המתודולוגי המרכזי של מקס ובר - הטיפוס האידאלי. מתוך כך אפשר להבין את שלמותה ואת פוריותה. אנו בחרנו להתמקד בשאלת המעבר ממצב של 'מדינה בתוך מדינה' למדינה לכל דבר שהוא נקודת ציר מרכזית במחקר הנדון. תחילה נגדיר מהו טיפוס אידאלי ונראה כיצד יישמו הורוביץ וליסק הגדרה זו בניתוח המעבר מיישוב למדינה.

אנו רואים בסוציולוגיה תאורטיזציה של התהליך ההיסטורי - שחזור מושגי המתקיים באמצעות חשיפת עקרונות יסוד המאפשרים את ההסבר של ההתמד והאקראיות של הפעולה החברתית והיחסים שביניהם. התאורטיזציה ההיסטורית נבחנת בהצגת תקפות אוניברסלית של הסקרנות האנושית שביטויה הוא בנטיותיו הייחודיות של החוקר. במובן זה אנו מקבלים את קביעתו של רמון ארון הגורס שתפקיד הסוציולוג הוא 'להפוך למובן ככל שאפשר את מה שלא היה מובן מלכתחילה, לחשוף את משמעותו של אירוע, בלי שמשמעות זו הייתה ידועה למי שחוו את האירוע' (ארון, 1994, עמ' 504).

המשמעות, במובנה הסוציולוגי, נחשפת כשמתקיים תהליך בידוד של קווים טיפוסיים למאורע הנחקר. החוקר מפרק את המציאות ומרכיבה מחדש בעודו מארגן, על בסיס הגיוני, קשרים שנראה שהם שייכים למכלול היסטורי או לרצף של מאורעות, באמצעות חשיפת הגיונם הפנימי. בעניינו, זהו עיצובו של הטיפוס האידאלי (Idealtypus).

מטרת הטיפוס האידאלי היא להבליט כמה תכונות הנראות טיפוסיות ומגדירות את ייחודיותו של המאורע ההיסטורי. אבל בטיפוס האידאלי אין מיצוי של כלל התכונות והמאורעות שהם המכלול ההיסטורי, אלא זהו ביטוי של תכונות המבוססות על נטיות של הסתברות או של סיכויים. כלומר רכיב אחד של החברה קובע רכיב אחר במונחים של הסתברות. בכך נשללת אפשרות חיפוש אחר זהות מושלמת בין הטיפוס האידאלי ובין המציאות ההיסטורית (Weber, 1968; 1978). עיצוב טיפוס אידאלי בתקופה היסטורית נתונה מאפשר, בראש ובראשונה, התמודדות עם מושג הטוטליות החברתית שהוא במהותו ביטוי ליחסים בין בני אדם, ולא בין חפצים. מאפייני הטיפוס האידאלי אינם יכולים להתקיים אך ורק על סמך יישומן של מתודולוגיות מחקריות מתחום מדעי הטבע לתחום מדעי החברה. סיכומם של היחסים האנושיים במסגרת מונחים מתמטיים או פיזיקליים, במסגרת כימות והיפוש אחר מידה 'אובייקטיבית'

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

שהיא מדעית והגיונית כביכול, יניב תפיסה שלפיה תוצריה של הפעילות האנושית - הסחורות - מופיעים ואף נתפסים כחפץ, כאובייקט הנמדד, נשקל ומושווה לפי קנה-מידה כמותי בלבד, מתוך הפשטה של כל תכונה וגורם אנושי שהם הגורמים המהותיים שהושקעו בחפץ וטמונים בו.

כד בבד מתגבש הטיפוס האידיאלי ושם לְאֵל את המציאות (Aufhebung), אך אין הוא מנותק ממנה. השמירה מפני הניתוק בין הטיפוס האידיאלי ובין המציאות מתקיימת, כפי שמדגיש וולפגנג מוֹמְסֶן, רק כאשר התאורטיקן הבונה את הטיפוס האידיאלי מחויב בידע אמפירי רב ככל האפשר, כדי להעניק תקפות גבוהה ככל האפשר לתכונות הטיפוס האידיאלי (Mommssen, 1992, pp. 121-132). במובן זה הטיפוס האידיאלי מחויב להיות דיאלקטי מאחר שהוא, להבדיל מהשיטות שהועתקו ממדעי הטבע, אינו מטפל בתופעה הבודדת אלא במכלול הקשרים ההיסטוריים והחברתיים, ושאיפתו לאחד את התופעות בכליות אחת, לחשוף את מהותן האנושית ובשיאו לבקר אותן.

ההליכים מתודולוגיים אלה של חשיפת הטיפוס האידיאלי במערכת היישובית באים לידי ביטוי מובהק בעבודתם של הורוביץ וליסק, ובייחוד בחינתם את המעבר מיישוב למדינה. מבחינת חלוקת הזמן, תהליך זה החל חודשים לפני הסיום הרשמי של המנדט הבריטי, והלך ופחת בשנות החמישים. תקופה זאת, העשור הראשון של מדינת ישראל, ניכרת בשינויים רדיקליים והיתה כרוכה בפרדוקס: שינויים מהפכניים למול המשכיות והתבססות. מצד אחד שינוי מהפכני במבנה הפוליטי, בגבולות הגאוגרפיים ובהרכב האוכלוסייה, ומצד אחר המשכיות וביסוס של דפוסים ארגוניים ופוליטיים שהתגבשו בתקופת המנדט. לאור זאת, עסקו הורוביץ וליסק בהתאמתו של הטיפוס האידיאלי, שאותו כוננו בספרם, למתחים חדשים שהיו תולדה של הריבונות. לחצים ומתחים אלה הגבילו את המערכת החברתית, ובייחוד הפוליטית, וחיבו אותה להתארגנות מחודשת שחשפה ביתר קלות את מאפייניה המרכזיים - היקף הסמכות, הפקעת סמכויות, היקף האחריות והסתגלות פוליטית מחודשת. למאפייני המעבר מוצאים החוקרים 'מכנה משותף אחד, הם היו קשורים בתהליך הטרנספורמציה של מבנים פוליטיים מרמת-מיסוד אחת לרמת-מיסוד אחרת' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 274).

על רמת המיסוד בתקופת היישוב נאמר שהיא מבוססת על יחס כריזמטי כלפי המרכז הלאומי שגובש סביב: (א) קונסנזוס למטרות בסיסיות של התנועה הציונית; (ב) תמריצים לקבוצות ולמרכזי-משנה לקיומה של זיקה למרכז הלאומי. התוצאה היתה רמת מיסוד נמוכה של המרכז הלאומי שהיה חסר מונופול על כוח הכפייה, ובכך נגרעה האפקטיביות מפעילותו שהיתה תלויה בהסכמה שגיבש בכל מצב נתון. למרות זאת, המסגרת הפוליטית בתקופת היישוב גובשה סביב עקרונות פוליטיים, כמו ריבוי מפלגות רב-ממדיות הנוטות לפעול כמרכזי-משנה אוטונומיים שיצרו זיקה הדדית במבנה קואליציוני הבנוי סביב 'מפתח קואליציוני'. לכל אלה היתה השפעה על טיפוח מסורת של סובלנות פוליטית ביישוב היהודי.

כאשר הורוביץ וליסק מבקשים להתמודד עם תיאור היחסים במעבר מיישוב למדינת ישראל, הם מבקרים בחריפות את התארגנותה של המדינה החדשה. שלא כטענה הרווחת בקרב ה'ביקורתיים', הורוביץ וליסק טוענים לגיבושה של מערכת פוליטית שפעילותה ניכרת

ב'נפוטזים על בסיס מפתח מפלגתי' שהתקיים במנגנון הביורוקרטי המדינתי המתגבש וכל מטרתו היתה להעצים ולשמר את כוחה של האליטה הפוליטית השלטת.

מבחינה זו יש לומר על המנגנון הממלכתי המתהווה, שאימץ לעצמו את דפוסי-הפעולה שהיו נחלת מוסדות 'הישוב המאורגן'. הביורוקרטיה הממלכתית המתהווה לא היתה שירות ציבורי במובנו הבריטי של המושג, קו התיחום בינה ובין הדרג הפוליטי היה מטושטש, הן מבחינת הנטיה למעבר מתפקידים ביורוקרטיים לפוליטיים ולהיפך, והן מבחינת טיב השיקולים בקבלת החלטות. שיקולים של תועלת המפלגה השפיעו על מדיניותן של רשויות ממלכתיות. צמרת הרשות המבצעת, הן בדרג הפוליטי והן בדרג המנהלי, העדיפה קוי-מדיניות א-הוק [...] שנהפכו למקור עֶצמה. שכן, אפשר היה לתרגם את האפשרות לחלוקה דיפרנציאלית של משאבים להשפעה על לקוחות המנגנון [...] הנטיה להשאיר תחום רחב של שיקול-דעת בידי הרשות המבצעת, היתה אחד הגילויים של מורשת התקופה הטרומ-ממלכתית [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 288].

תיאור השלוחות המבצעות של המוסדות הלאומיים בתקופת היישוב הוא של מסגרות שפעלו בלא בקרה שיטתית המבוססת על נורמות חוקיות מחייבות. הם התבססו בעיקר על עקיפה ועל סטייה מהחקיקה המנדטורית, על בסיס של הרשאה אידאולוגית למען אינטרסים לאומיים. דפוס זה התגלגל וחדר למדינת ישראל, והשלטון הישראלי, בשלבי התבססותו הפורמטיביים, ניכר בנטייה להתעלם משלטון החוק. נטייה זאת התבטאה בהשתלטות על רכוש ערבי נטוש, בפגיעה בזכויות האזרח, וכן בשכיחותה של תופעת השיפוט הפנימי בעיקר כשהיה מדובר בפשעים שביצעו אנשי הצווארון הלבן, מבני היישוב הוותיק, בגופים ציבוריים. גופים אלה חששו מפגיעה בתדמיתם בעקבות פרסום השחיתויות בקרב עובדיהם ותרמו להדחתן לשולי התודעה הציבורית. נטייה זאת היתה בעיקר אופיינית למוסדות שהיה להם קשר ישיר לתנועות פוליטיות הרגישות למעמדן בדעת הקהל.

גם אצל הורוביץ וליסק השימוש בטיפוס האידיאלי מבטא תפיסה דיאלקטית שבמרכזה הביקורתיות כלפי המציאות החברתית. מרכיבו של הטיפוס האידיאלי מאפשרים לחוקר לתת את הדעת על הטוטליות שבמציאות ולבדוק באמצעות לוגיקה אנטי-פוזיטיביסטית את יחסי הגומלין המורכבים שבין עובדות ובין ערכים. תיאודור אדורנו הגדיר את החשיבה הדיאלקטית בתור ניסיון לשבור את הנוקשות של ההיגיון בכללי הלוגיקה הרשמיים באמצעות כליה שלה (Adorno, 1984, p. 150). כדי שביקורת של תופעה לא תהיה לאישור לא-ביקורת של תופעה או אישור של תופעה אחרת, צריך החוקר לגלות רמה גבוהה של מודעות למורכבות שבמציאות, ולא לצמצם את המתח שבין עובדות ובין ערכים לכדי דיון בערכים בלבד.

בחשיבה דיאלקטית-ביקורתית נעשה שימוש בייחוד בניתוח של קליטת גלי ההגירה ההמוניים של שנות החמישים, בעיקר מאסיה ומאפריקה. נראה שהורוביץ וליסק בוחנים את תהליך הקליטה בראי של מאבק חריף בין אליטה פוליטית ותרבות דומיננטית ובין המהגרים מאסיה ומאפריקה. גילומו של מאבק זה הוא בתלות כמעט מוחלטת של המהגרים החדשים במערכת של המוסדות הקולטים. מטרתה של תלות זו היתה:

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

להבטיח את המשכיות התרבות הפוליטית הקיימת ואת עמדות השלטון של אליטה זו [כלומר את שלטונה של מפא"י]. [...] האליטה הדומיננטית, ובראש וראשונה המנגנונים הנתונים להשפעת מפא"י, פיתחו גישה פטרנליסטית כלפי העולים החדשים. על-פי גישה זו נתפסה העליה כאוביקט לגיוס חברת-פוליטי יותר מאשר כסוביקט בעל רצונות, מאויים וציפיות אוטונומיים. גישה פטרנליסטית זו באה לידי ביטוי לא רק בתחום הפוליטי, אלא גם בפירוש שפירשו המוסדות הקולטים את הערך 'מיוזג גלויות'. לפי פירוש זה, המכניזם של מיוזג הגלויות היה צריך ללבוש דמות של כור היתוך שבו משירים העולים את תכונותיהם הזרות, כדי להידמות לחברה הקולטת [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 294].

הורוביץ וליסק מחדדים את ביקורתם באמצעות השוואה בין שתי תפיסות בנושא גלי ההגירה. האחת כלפי ההגירה שמוצאה בעיקר ממזרח אירופה ומרכזה, והשנייה כלפי ההגירה שמוצאה מארצות אסיה ואפריקה. שינוי זה חופף, בהתאמה, לתקופה הטרום-מדינית ולתקופה של המעבר מיישוב למדינה. לדעתם, יצרה קליטת המהגרים מאסיה ומאפריקה עיוות בתפיסה העקרונית של האידאולוגיה הציונית שהסתמכה עד לאותה תקופה על התזה שהמהגר היהודי הוא אזרח אוטונומי ושווה זכויות משעה שהגיע לארץ-ישראל. לכאורה, היה המהגר המזרחי לאוטונומי בגלל הזכות החוקתית להשתתפות פוליטית שהוענקה לו, לפי חוק השבות, זכות שלא זמן שהייתו בארץ-ישראל ולא מידת שליטתו בשפת המקום והיכרותו עם ערכיה המרכזיים של המדינה לא הגבילו אותה. וזאת אף שלמהגרים מאסיה ומאפריקה היו תפיסות עולם שונות משל אנשי היישוב הוותיק שכעת נשקפה לאינטרסים המשוריינים שלהם ולאליטה הפוליטית, בהנהגת מפא"י, סכנה ממשית.

שינוי פוליטי פוטנציאלי מעין זה - הגבלה מידית בהענקת האזרחות - לא התרחש, משום שנשמרה היציבות וההמשכיות של שלטון האליטה הפוליטית, מפא"י. מקורה של יציבות זאת נעוץ 'בפער שנוצר בין הזכות דה-יורה להשתתפותם של העולים בחיים הפוליטיים, והשפעת המנגנונים הבלתי-פורמליים ברובם שויסתו דה-פקטו את תהליכי האינטגרציה של העולים' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 295).

כלומר, למרות פתיחותה האופטימלית של המערכת הפוליטית ברמה החוקתית, היו המנגנונים הקולטים, שהיו בעיקרם ממלכתיים או ממלכתיים-למחצה, לסוכנויות המייצגות את המפלגות. יישומו של עקרון 'המפתח המפלגתי' יצר הגבלות על התחרות החופשית, ומוסדו יחסי תלות של הנקלטים בקולטים מבחינת סיפוק צורכיהם הבסיסיים כמגורים, מזון, לבוש ושירותי בריאות וחינוך. תכלית המאמץ של הקולטים היתה להשאיר את המהגרים החדשים מחוץ למערכת הכלכלית והחברתית הפתוחה יותר של היישוב הוותיק.

מנגנוני הביורוקרטיה של הקליטה היו אמצעי מניפולטיבי של הקולטים לגיוס פוליטי באמצעות פיקוח על אספקת שירותים ותפקידים. כמו כן, הם עודדו את קיומן של מסגרות פרטיקולריסטיות בקרב המהגרים מאסיה ומאפריקה. מצב זה אפשר את קיומם של מחסומים במעבר מתרבות מסורתית למודרנית. לדוגמה, המעבר של העולים למסגרות קבע לא חשף אותם לתחרות חופשית בתחומים הכלכליים והפוליטיים משום שמוקדי שליטה רבים נשארו בידי המרכז הפוליטי. גם בהתיישבות החקלאית שלטו המסגרות הפוליטיות באמצעות ארגוני-

גג (תנועת המושבים), שהסתייעו בסנקציות כלכליות על 'הסוטים'. בעיירות הפיתוח שלטו מנגנוני המפלגות על אספקת שירותי הבריאות, החינוך והדת ועל אספקת המשרות. לדברי הורוביץ וליסק, המרכז הפוליטי, באמצעות מפלגותיו, עודד שימור דפוסי פעולה מסורתיים שחזקו את שליטתו.

לתופעה זו היתה משמעות מיוחדת לגבי עולים מארצות בעלות רקע חברתי מסורתי, כעולי תימן וחלק מעולי צפון-אפריקה. עולים אלה עלו במסגרות של משפחות מורחבות. לקיומן של מסגרות פרטיקולריסטיות אלו היתה משמעות פוליטית, הן איפשרו מניפולציה לא רק של יחידים אלא גם של קבוצות-שארות ('חמולות') שלמות, שראשיהן נהפכו בדרך זו לסוכנים של המערכת המפלגתית-פוליטית וקיבלו כתמורה על כך טובות-הנאה שונות [הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 297].

דפוס הקליטה האינסטרומנטלי של המערכת הפוליטית יצר פער בין העמדות המוצהרות של המפלגות השונות ובין עמדת מפא"י. הראשונות הדגישו הזדהות אידאולוגית בתור בסיס לזיקתו של החבר למפלגה, ואילו במפא"י השיטה היתה לחלק טובות הנאה אינסטרומנטליות וכיבודים לשם גיוס תומכים. מפא"י הדגישה את הממד האינסטרומנטלי-פרטיקולריסטי שראתה בו תחליף לזיקה אידאולוגית ולהזדהות עם התנועה הפוליטית. הדפוס האינסטרומנטלי-פרטיקולריסטי עודד שימוש בתכנים פשטניים שנועדו ליצור תגובות רגשיות חיוביות כלפי אישים כריזמטיים וכלפי מושגים בעלי משמעות סמלית שהתגלמו באישים הכריזמטיים הללו. בתחום זה בלט הניסיון לזהות את הישגי המדינה עם אישיותו של בן-גוריון - 'הגידו כן לזקן'. אחת התוצאות של קליטת ההגירה מאסיה ומאפריקה היתה ירידה חדה במקומה של האידאולוגיה בשיקוליה של האליטה הפוליטית הדומיננטית ובהכרעותיה. פחתו המרכיבים הפונדמנטליים באידאולוגיה, ולעומתם הודגשו בה המרכיבים האופרטיביים, מתוך ההכרה כי זוהי האסטרטגיה העדיפה כדי לשמר את שליטתה של האליטה הדומיננטית. תוצאה שנייה היתה התעצמותו והסתעפותו של המנגנון המפלגתי המורכב מגרעין של עסקנים בשכר שעיקר עיסוקם היה במניפולציה של עוצמה פוליטית במישור המקומי.

השערתם מרחיקת הלכת של הורוביץ וליסק, שהסוציולוגיה הקרויה ביקורתית התעלמה ממנה לחלוטין, היא שאילו נשקף לאינטרסים המשוריינים של האליטה הפוליטית הוותיקה, ובעיקר של מפא"י, איום של ממש מתהליך קליטתם של המהגרים החדשים במערכת הפוליטית בעשור הראשון לקום המדינה, אזי 'היה המרכז הפוליטי עומד לפי הברירה בין חריגה מכללי המשחק של הדמוקרטיה הפרלמנטרית והשלמה עם דיסאינטגרציה פוליטית' (הורוביץ וליסק, 1977, עמ' 299).

הביקורת קבעה שבניתוחם הורוביץ וליסק לא ראו את הסדר החברתי שהיה קיים בשליטתה של מפא"י כנכון, צודק וניטרלי, אלא הם חשפו מערך אינטרסים כוחניים שביטויו הוא דיכוי, תלות ופטרנליזם של הוותיקים כלפי החדשים. תיאור יחסי הפטרונות כלפי המהגרים המזרחיים, בתוספת שליטה על הנגישות למשאבים, הוא תיאור ביקורתי כלפי הממסד הפוליטי, ואין שום בסיס לטענה כי נועד לשרת את הממסד הפוליטי כמרינוטה. הקביעות המבוססות היסטורית,

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

שלפיהן שלטון מפא"י עודד את המשך קיומן של קבוצות-שארות בתור יחידות פוליטיות, הן ביטוי למגמה של האטה וצמצום המעבר מחברה מסורתית למודרנית, על מכלול הקבוצות שבה, ומעידות שמפא"י עשתה הכול כדי לשמר את יציבות המערכת הפוליטית, ולשם כך גם השתתה את השתלבותם העצמאית של המהגרים מאסיה ומאפריקה במדינה הצעירה. הורוביץ וליסק הציגו השערה שהיא בעיניהם סבירה ביותר, ולפיה אם המהגרים החדשים מאסיה ומאפריקה לא היו מתאימים את עצמם לסדר הרצוי למפא"י, הרי היתה פוסקת הדמוקרטיה או לחלופין היה נעשה מאמץ להוציאם אל מחוץ למשחק הפוליטי. השערה זאת מעידה בבירור שהורוביץ וליסק הם חוקרים ביקורתיים שבודקים את היסודות העמוקים שעליהם הושתתה המערכת הפוליטית בישראל.

לסיכום, דומה שטענותיהם של הסוציולוגים הביקורתיים כלפי מישוב למדינה הן התלהמות חסרת בסיס. התלהמות זאת מבטאת, בראש ובראשונה, את נטייתם לסוציולוגיה דפאנית, אנטי-דיאלקטית, המתעלמת מהכלים שמאמצת הגישה המבנית-תפקודית - כלים שיש עמם פוריות מחקרית עצומה והמשיקים עם רוח התאוריה הביקורתית מהגל, מרקס ועד האברמאס. האמירה המובלעת ברבים מהטקסטים 'הביקורתיים', כאילו אי אפשר לנתח את המורכבות ביחס שבין עובדות ובין ערכים, מוכיחה שחוקרים אלה אימצו גישה ניהיליסטית; ניהיליזם זה אינו מאפשר את המשך ההתקדמות של החשיבה המדעית-ביקורתית, בעייתית ככל שתהיה. נבקש לקבוע כי הדחייה הגורפת של 'הביקורתיים' את מישוב למדינה היא שמעידה כמאה עדים על אימוץ גישות ניהיליסטיות המוליכות לעיקור המחקר הסוציולוגי-היסטורי. הניהיליזם ניכר בעמדתם הלא-דיאלקטית של החוקרים 'הביקורתיים' בהיעדר היכולת להציג תיאור וניתוח מורכב של הסדר החברתי ולבקרם בריזמנית. לדעתם, אפשר לטעון רק שכל תיאור וניתוח אינם אלא חלק של פרוגרמה פוליטית זאת או אחרת. לעומתם, יורגן האברמאס טוען כי גדולתה של חשיבה ביקורתית, כפי שהתבטאה בעבודתו של תיאודור אדורנו, אינה במחקרי החשובים ובביקורתם הנוקבת בנושא הנאורות ובייחוד בנושא הפער בין אידאל הנאורות ובין יישומו בחברה הקפיטליסטית, אלא ביכולתו שלא לנתק את הקשר ההיסטורי והפילוסופי בין ביקורתו על הדרכים שבהן יושמה הנאורות ובין הצורך להיאבק למען אידאל הנאורות. מאבק זה אינו מבטל את תרומתם של חוקרים ממסורות שונות משלו ואינו מוותר על החתירה הסיזיפית לאמת טוטלית, וזהו בראש ובראשונה מקור האוטנטיות שלו.

אדורנו אינו פורש סתם מן השיח הנגדי, המהווה מלכתחילה חלק בלתי נפרד מן המודרנה, אלא עם כל דבקוהו הנואשת בשיטת השלילה המסוימת הוא נשאר נאמן לרעיון שאין תרופה כנגד פצעי הנאורות אלא הקצנת ההשכלה עצמה. אדורנו אינו משלה את עצמו, כמו נייטשה ותלמידיו, ביחס למקור המודרני של ההתנסות האסתטית אשר בשמה הם דוחים את המודרנה דחייה מרדדת, בלתי דיאלקטית [האברמאס, 1991, עמ' 35-36].

הביקורת הקרויה 'חדשה' היתה יכולה להיעשות פורייה לולא היתה שוללת, שלילה לשם שלילה, את כל מה שנעשה במחקר הסוציולוגי-היסטורי, כאשר מחקר זה או אחר אינו מתיישב עם הנחות היסוד האידאולוגיות-פוליטיות שלה. בהקשר אחר קרא האברמאס לתהליך המתקיים,

לדעתנו, בסוציולוגיה הישראלית כיום - אימוץ לא-ביקורתי של רעיון השלילה, קרי אנטי-הומניזם. התקשורת הסוציולוגית ההדדית, השוויונית ונטולת הכפייה הזאת, החותרת לחיי שיתוף הומניים, היתה לזרה ולמנוכרת לסוציולוגיה 'הביקורתית', ובכך היא פוגמת בחשיבותה. הורוביץ וליסק הצליחו, במחקר מקיף ומבוסס, לחשוף את המתח שבין עקרונות האידיאולוגיה הציונית ובין הפן החומרני-כוחני של המציאות הארץ-ישראלית, ובייחוד כפי שהתבטאה במערכת הפוליטית שהתגבשה בתקופת המנדט. היקף המחקר ומורכבותו מצליחים להביא לידי ביטוי ראייה לא-פשטנית ואנטי-רדוקציוניסטית של המציאות. הטענות הרווחות בזמן האחרון בקרב 'הביקורתיים' - שאפשר לצמצם מחקר זה לכדי כסות מדעית-לכאורה של האידיאולוגיה של התנועה הציונית, ולכן הוא נחשב לעיוות של המציאות - הן ביסודן טענות לא מבוססות; וכפי שטענו בראשית החיבור הנוכחי, המטרה המרכזית של 'הביקורתיים' - פתיחתה של תקופה חדשה של מחקר סוציולוגי ישראלי שאחד מביטוייה המרכזיים הוא התעלמות מהתרומה העצומה של המחקר שבוצע במישוב למדינה - היא כשל מרכזי בפעולתם.

מקורות

- אדורנו תיאודור ו', 'הלוגיקה של מדעי החברה: תשובה לקארל פופר', בתוך: ת"ו אדורנו ומ' הורקהיימר, **אסכולת פרנקפורט: מבחר**, תל-אביב 1993, עמ' 117-132.
- ארון רמון, **ציוני דרך בהגות הסוציולוגית**, ב, תל-אביב 1994.
- בן-אליעזר אורי, **דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956**, תל-אביב 1995.
- ברלין ישעיהו, **קארל מרקס: חייו וסביבתו**, תל-אביב 1974.
- האברמאס יורגן, **חברה וזהות בימינו: ראיונות ומסות**, תל-אביב 1991.
- הורוביץ דן וליסק משה, **מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית**, תל-אביב 1977.
- הורוביץ דן וליסק משה, **מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר**, תל-אביב 1992.
- הגל גיאורג ו"פ, **מבוא לתולדות הפילוסופיה**, ירושלים תש"ן.
- הרצוג חנה, 'סקירת הספר: מצוקות באוטופיה', **מגמות**, לד, 3 (1992), עמ' 479-484.
- ליסק משה, 'אסכולות שונות של תפיסת בניין היישוב היהודי', בתוך: נורית גרץ (עורכת), **נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל**, תל-אביב 1988, עמ' 23-46.
- ליסק משה, 'סוציולוגים "ביקורתיים" וסוציולוגים "ממסדיים" בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?', בתוך: פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן זמננו**, קריית שדה-בוקר 1996, עמ' 60-98.
- מארכס ק' ואנגאלס פ', **המאניפסט הקומוניסטי תל-אביב 1950**.
- מארכס ק', **הקפיטל**, א, מענית ומרחביה 1947, עמ' 58-69.
- מארכס ק', 'ה-18 בכרימאר של לווי בונאפארט', בתוך: קרל מארכס ופרדריך אנגלס, **כתבים היסטוריים**, תל-אביב תשל"ח, עמ' 107-198.

הערות על הסוציולוגיה הישראלית בראי מישוב למדינה

- סבירסקי שלמה, 'הערות לסוציולוגיה ההיסטורית של תקופת היישוב', בתוך: א' רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**, תל-אביב 1993, עמ' 54-82.
- פלד יואב, 'זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל', **תיאוריה וביקורת**, 3 (חורף 1993), עמ' 21-38.
- פלד יואב, 'שבעת עמודי החוכמה: מלחמת השחרור של הסוציולוגיה הישראלית', **תיאוריה וביקורת**, 8 (קיץ 1996), עמ' 239-246.
- קליין יצחק, **הדיאלקטיקה של האדון והעבד**, תל-אביב 1978.
- רם אורי, 'החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל', בתוך: א' רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**, תל-אביב 1993, עמ' 7-39.
- רם אורי, 'זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל', **תיאוריה וביקורת**, 8 (קיץ 1996), עמ' 9-32.
- שלו מיכאל, 'עת לתיאוריה', **תיאוריה וביקורת**, 8 (קיץ 1996), עמ' 225-238.
- שנהב יהודה, **מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול**, תל-אביב 1995.
- שפיר גרשון, 'הקדמה למהדורה החדשה של "קרקע, עבודה והסכסוך הישראלי-פלסטיני, 1914-1982"', **תיאוריה וביקורת**, 8 (קיץ 1996), עמ' 247-254.
- שפירא יונתן, **אחזות-העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי**, תל-אביב 1975.
- שפירא יונתן, **הדמוקרטיה בישראל**, רמת-גן 1977.
- שפירא יונתן, **עילית ללא ממשיתים**, תל-אביב 1985.
- שפירא יונתן, **לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות**, הסבר סוציולוגי פוליטי, תל-אביב 1989.
- שפירא יונתן, **חברה בשני הפוליטיקאים**, תל-אביב 1996.

Adorno Theodor, *Minima Moralia*, Northfolk 1984.

Eisenstadt S. N., *The Political Systems of Empires*, New Brunswick, NJ 1993.

Geuss Raymond, *The Idea of a Critical Theory: Habermas & the Frankfurt School*, New York 1981.

Habermas Jurgen, *Kultur und Kritik*, Frankfurt 1973.

Habermas Jurgen, *Theorie des Kommunikativen Handelns: Zur Kritik der Funktionalistischen Vernunft*, 2, Frankfurt am Main 1987.

Horkheimer Max, Adorno Teodor W., *Dialektik der Aufklarung*, Frankfurt am Main [1947] 1986.

Lukacs Georg, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Neuwied un Berlin (1970), Vorwort (1922).

Merton K. Robert, *Social Theory and Social Structure*, New York 1968.

Mills Charles Wright, *The Power Elite*, New York 2000.

Mommsen Wolfgang, *The Political and Social Theory of Max Weber*, Cambridge 1992.

- Parsons Talcott, *The Social System*, New York 1964 [originally 1951].
- Ram Uri, *The Changing Agenda of Israeli Sociology*, New York 1995.
- Seliger M., 'Fundamental and Operative Ideology: The Two Principal Dimensions of Political Argumentation', *Policy Sciences*, 1 (1970).
- Shafir Gershon, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict*, New York 1989.
- Shils E., 'Center and Periphery', in: Shils, E. (ed.), *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*, Chicago and London 1975.
- Weber Max, *Economy and Society: The Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley, CA 1978.
- Weber Max, *The Methodology of the Social Sciences*, New York 1968.